

Márai Sándor

A néma énekes

Egy számkivetett magyar író vallomásai

1.

1945 februárjában a németek feladták Budát. Egy faluban éltem a német megszállás alatt, Budapest közelében. Az első nap, amikor erre mód nyílt, bementem a városba, hogy megkeressem azt, ami a régi életből megmaradt. Lakásomból mindössze néhány tűzfalat találtam. Az ostrom alatt a ház három bombatalálatot és több mint harminc gránátlövést kapott. A szemétdombon, mely törmelésekből, lépcsőfokok romjaiból, bútorroncsokból emelkedett a lépcsőház helyén, felmásztam valahogy az emeletre, és a pépes, romos domb tetején, ami valamikor az otthonom volt, megpillantottam a cilinderem és egy francia porcelán gyertyatartót.

2.

A házak még füstölögtek. A közterekben a fagyott földből kilátszott az ostrom felületesen elföldelt áldozatainak lábfeje. Nemcsak a házak heverték romokban, hanem az államélet is. Mindenki érezte, látta, hogy az ismert világképnek vége, s a társadalmi, gazdasági, szellemi életet a jövőben másképp kell elrendezni.

De a forradalom elmaradt. A Szovjetunió nem engedte meg, hogy Magyarországon forradalmi átalakulás számolja fel a múltat. A szovjetnek nem volt érdeke ebben az időben egy magyar forradalom, mert a háború még nem ért véget, az orosz hadak ellenséges – osztrák, cseh, német – földön verekedtek Hitler hadaival, s minthogy az orosz hadvezetés, ősrégi keleti szabályok szerint, a háború viseléséhez szükséges javak, az élelmiszer, s ha lehet az olaj, az állatok nagy részét, tehát az utánpótlás zömét nem küldi maga után, hanem a meghódított ország területén talált készletekből zsákmányolja: az orosz hadvezetésnek nem volt érdeke, hogy egy forradalom zűrzavarában elkallódjanak a németek és nyilasok által még az ország területén hagyott javak. Ezért egyszerűen nem engedte meg a magyar forradalmat. A kommunisták később büszkén hivatkoztak erre. Azt mondták, Magyarország a Vörös Hadsereg jóvoltából megmenekült a forradalom borzalmaitól, s vérontás nélkül élvezhette az elmaradt forradalom vívmányait.

Bizonyos, hogy egy magyar forradalomban sok vér és érték pusztult volna. Senki nem sajnálkozhat, hogy ez a forradalom elmaradt. De elkövetkezett az a különös helyzet, amikor egy társadalomnak viselnie kellett egy elmaradt forradalom minden forradalmi következményét. A magyar forradalom elsikkadt, de mindazt, amit ez a forradalom akarhatott és követelhetett volna, rövid időn belül megvalósították a kommunisták: konfiskálták és újra szétosztották a földbirtokot, szocializálták az ipart, a kereskedelmet, a munkásosztály nevében birtokukba vették az államhatalmat, kisajátították a forradalmi ideológia számára az iskolákat, a nevelést, a szellemi életet. A forradalom egy napon megvalósult eredményeiben. A kommunisták elégedetten mutattak reá e forradalmi eredményekre. S amikor a magyar társadalom igen nagy többsége – kétféle választáson, melyek közül az első tökéletesen szabad volt – elutasította a rendszert, amely a forradalom nélküli forradalmi vívmányokat hozta: a kommunisták keserű elégedetlenséggel hangoztatták, hogy a magyar társadalom reménytelenül „reakciós”, majd két évvel később kíméletlen módszerekkel nekikezdték a magyar társadalom forradalmi „átnevelésének”. S minthogy nemcsak a birtokból, hatalomból kicsöpött magyar „úri osztály” volt elégedetlen e változással és annak vívmányaival, hanem a parasztság és a munkásság nagy tömegei is: a kommunisták a magyar társadalom többségének ezt az elutasító magatartását „fasiszta örökségnek” tekintették, és elhatározták, hogy erőszakos módszerekkel és eszközökkel, tehát terrorral és a rendőrállam minden megfélemlítő fegyvernemével kiirtják a magyar társadalomból a fasiszta hagyatékot. „Elhoztuk a parasztnak a földet, a munkásnak adtuk a gyárat, elhoztuk az értelmiség részére a társadalmi szabadságot, megszabadítottuk őket uraiktól, és mi a hála?... A választásokon ellenünk szavaznak, a közéletben és a magánéletben szabotálnak, áskálódnak, az imperialista ellenséget várják és új háborúban reménykednek, amely végez a kommunistákkal!...” – így panaszkodtak. Ezt a panaszt, közvetve és közvetlenül, sokszor hallottam.

A panasz jogos volt. Csak éppen nem mondták meg a kommunistáknak, *miért* ilyen hálátlan a kommunista rendszerrel szemben a magyar társadalom nagy többsége? Nem mondták, hogy mindazt, ami történt, a nemzet nem érezte saját vállalkozásának. Egy forradalom, amelyet egy nemzet a maga öntudatából, tulajdon akaratával valósít meg: lehet véres, kegyetlen, korrupt, de mindig egyféle véres istenítélet, amelyet a nép a maga érdekében hajt végre. Mindaz, ami az elmaradt forradalom helyében Magyarországon bekövetkezett, nem a magyar nép, nem is a magyar társadalom egyes rétegeinek érdekében, hanem a Szovjetunió, s e hatalom által odaküldött kis forradalmi hivatalnokcsoport, tehát a párt érdekében történt. Ha valaki a kommunisták szemébe mondta ezt a vádat, vállvonogatva azt felelték, a magyar nép még nem eléggé érett ahhoz, hogy megítélje saját érdekeit. De ez nem volt az én véleményem. Az első esztendőben még mód volt néha reá, vitatkozni a kommunistákkal. Milyen jupon – kérdezték e viták során a kommunisták és a kriptó-kommunisták –, milyen jupon bizonygatom, hogy a magyar társadalom kommunista doktrínák szerint való átalakulása nem a nemzet önkéntes vállalkozása? Azt feleltem, hogy nem tekinthetem a nemzet vállalkozásának a kísérletet, melyet olyan emberek szerveznek, irányítanak, hajtanak végre, akik egy idegen hatalom parancsára cselekszenek és amikor választaniuk kell a magyarság érdekei és a Szovjetunió érdekei között, feltétlenül és maradéktalanul a szovjet érdekeit választják. Ez igaz – felelték a kommunisták –, de az ő meggyőződésük szerint a magyarság és a Szovjetunió érdekei legkésőbb ötven esztendő múltán teljesen azonosak lesznek. A vita itt megszakadt. Néhány éven át hallgatagon éltem közöttük, s az első alkalommal, amikor erre módom volt, elutaztam külföldre, az önként választott számkivetésbe.

3.

Az első két esztendőm, mely a Vörös Hadsereg magyarországi bevonulását követte, a csalóka téveszmék ködfátyola mögött telt el. Sokan hitték, otthon is, külföldön is, hogy a Szovjetunió a nyugati peremén elterülő határállamokban beéri egyféle rózsaszínű

demokráciával: természetesen lesznek kommunista pártok is ez országokban, ezek a pártok, számarányuknak megfelelően, részt vesznek a koalíciós kormányzás munkájában, vigyáznak arra, hogy a múlt kísértetei ne éledjenek fel és ne veszélyeztessék a Szovjetunió stratégiai és társadalmi biztonságát. Az első két esztendőben a kommunisták úgy is viselkedtek, mint akik beérik ezzel a szereppel: mindenben benne volt a kezük, a zsákmány, a jóvátétel, a közös – német-orsz – javak szétosztásánál mindig kiszolgálták a szovjet érdekeit, s iparkodtak megszállani a gazdasági, politikai, társadalmi és szellemi örököket: de mindez a választások által előírt koalíciós helyzetben belül, az alkotmányosság látszatával történt. Sokan reménykedtek, hogy a német, majd az osztrák békeszerződést egy napon mégis megkötik a nagyhatalmak, a szovjet visszavonja haderejét Magyarországról és Romániából, s akkor, felszabadulva az idegen nyomás alól, a magyarság egy tapasztaltabb, jobb nemzedéke nekikezdehet az ország demokratikus átalakításának. Ez a remény általános volt és eltartott két éven át; pontosan 1947 tavaszáig.

Ezen a tavaszon a kommunisták puccsszerűen átvették a hatalmat Magyarországon. Első időben szemünket dörzsöltük, nem értettük, mit akarnak a kommunisták? Végül is politikai kisebbségben voltak. Magyarországgal megkötötték a nagyhatalmak, így a Szovjetunió is, a békeszerződést. Az ország – papíron – visszakapta szuverenitását. Az ország népe, tiszta választásokon, hitet tett a demokrácia mellett és nagy tömegei elutasították a kommunista rendszert. Tájékozatlanok voltunk, nem értettük, ilyen feltételek mellett mit akarnak, miben reménykednek a kommunisták? Nemcsak mi voltunk ilyen tájékozatlanok, hanem a külföld is. A kommunisták tudták ezt és remekbe dolgoztak. Az első „összeesküvést“, amelyet a kommunista ágensek megrendeztek, követte a második, majd a többi. A kommunisták elkergették az alkotmányos választások következményeként hivatalba lépett koalíciós kormány kiscsapatát és miniszterelnökét és miniszterei nagy részét. Minden gyorsan, ütemesen, lélegzetelállító pontossággal és ugyanakkor különös egyhangúsággal, monotonul következett be. A magyar társadalom – és a nagyvilág – akkor értette csak meg, mi készül itt igazában, amikor minden olyan „szuverén“ országban, ahová a szovjet haderő bajonettjei elértek, a kommunista élcsapatok gépies következetességgel ugyanazokat a vállalkozásokat hajtották végre. Rövidesen megtudtuk, hogy Magyarország csak egy szerény paraszt a nagy sakk-játszmában, melyet a szovjet elkezdett Kelet-Európában és az egész világon. A magyar „összeesküvéssel“ egyidőben, majd azt követően, ütemesen ismétlődött minden Albániában, Bulgáriában, Romániában, Lengyelországban, egy ideig Jugoszláviában. Majd bekövetkezett mindez – a nyugatiak szemében „fasiszta“ váddal igazán nem illethető, demokráta – Csehszlovákiában. Az „összeesküvések“ bűnperének süllyesztőiben sorra eltűntek a Petkovok, a Maniuk, világgá kergették a lengyel Mikolajczykot, s amikor a *fenestresca* szabályai szerint kiesett a Hradcsin ablakán Masaryk fia és rövidesen meghalt Benes, a világ észbekapott és ezt kiáltotta: „Eddig és ne tovább!“ Mindez monotonul történt. Az események és a tünemények ütemes ismétlődéséből végre megértettük, hogy itt nem politikai vagy világnézeti szenvedélyek működnek, hanem egy hideg, nyugodt, tektonikusan mozgó, nagy terv gyűrűzik: valahol a Kremlben, a megszámlálhatatlan sok hivatalban, volt egy „magyar szoba“, s aztán volt egy bolgár, cseh, román, jugoszláv, finn, német, osztrák, s természetesen volt egy koreai, kínai, indiai, majd – a hátsóbb traktusokban – egy olasz, francia, norvég, dél-amerikai szoba is; ezekben a szobákban kitűnően képzett, nyugodt, megfontolt orosz hivatalnokok ültek, afféle szovjet *csinovnikok*, akik reggel bementek a hivatalba, kihúzták a fiókos szekrények valamelyik rekeszét, elővették az aktát és plajbássszal kezükben, dolgozni kezdtek. Egyik nap a bolgár „összeesküvés“ volt az akta, amelyet el kellett intézni, s amikor a hivatalnok vörös vagy kék ceruzával ráírta a jelzést, az ügyirata élni kezdett a világban, s Petkovot egy hét vagy egy hónap múltán felakasztották. Ugyanílyan ügyirat volt egy napon a magyar földosztás, vagy az ipar és a bankok, a kereskedelem szocializálása. És a magyar társadalom egy napon azt olvasta az újságban, hogy a minisztertanács rendeletéből nem övé többé a birtok, amelyen ősei gazdálkodtak, az iparvállalat, amelyet szülei teremtettek, a lakás, amelyben lakik, az állás, amelyet munkával megszerzett, nem övé az iskola, amelyben gyermekeit taníttatta és nem övé a lelke. Amikor ezt is megtudta – a Kreml hivatalnokai a „lélek“ szocializálásának ügyiratát utolsónak húzta elő a fiókból, – a magyar társadalom elszörnyedt és egy ember – Mindszenty volt a neve és foglalkozása: hercegprímás – kimondta, hogy olyan rendszerben, amely megsemmisíti az emberi lelkiismeretet, nem lehet élni. A Kreml hivatalnokai bólintott erre a hirre, előhúzta a titkos fiókból a Mindszenty aktát és reá szignálta, hogy „sürgős“. Az ügyiratot elküldték Pestre és a szolgálati szabályzat előírásainak megfelelően elintézték.

4.

Mindezt nem tudtam a pillanatban, amikor összebombázott és rombadőlt budai házam előtt a járdán ültem és bámultam azt, ami egy világból, amelyhez tartoztam, törmeléken állapotban megmaradt.

Mit is tudtam abban a pillanatban? Később iparkodtam megérteni e pillanatok értelmét. Ilyen pillanatokban az ember inkább érzéseivel gondolkodik, mint értelmével. De ez érzések válságos pillanatokban pontosan fogalmaznak. Megértettem e pillanatban, hogy valaminek vége van, egy világ darabokra törött. Ebben a világban születtem, nevelkedtem, minden jót és rosszat, amit az élet adott, ettől e világtól kaptam. Volt sok rossz, idejémtúlt, sajnálatosan maradt hazám társadalmi berendezkedésében, de volt sok korszerű, emberséges intézmény is. Akármilyen volt, a hazám volt, ami most romokban hevert. Minden, amit szerettem és minden, amit nem szerettem, hozzám tartozott ebben a romhalmazban, ahogyan én, minden alkati hibámmal és alkati képességemmel, nem is voltam más, mint egy ösztövé idegrost ebben a halálosan sérült szervezetben. Itt még az ellenségeimhez is közöm volt; a magyar nyelv határain túl a barátaimhoz sincs elsőrendű közöm, – így gondoltam. Mindabból, ami történt, e pillanatokban, s az elkövetkező időben annyit értettem csak, hogy hazámat nem szabad ebben az időszakban elhagyni. Itt kell élnem, mert magyar író vagyok, aki csak ennek a népnek, a magyarságnak, s csak ezen a nyelven, magyarul tudom igazán elmondani, amitől félek, amit remélek. Szembe kell nézni a múlttal, melynek romjai körülöttem füstölögtek, s melynek emberi és szellemi kísértetei a félelmes jelen félhomályában még körülöttem kóvályogtak. Szembe kellett nézni a jövővel, mely nem kevésbé homályos és félelmes volt, – de szembe kellett mindenekfelett nézni a jellel. Mi itt a tennivaló, számomra, egy polgári osztályból származó, s a maga fogyatékos módján nyugati műveltségű magyar író számára, ebben a jelenben, mikor orosz járőrök cirkálnak Budapest utcáin és bajonettes vörös katonák vonulnak fel hazám fővárosának útjain? Itt kell maradni, – ez volt e megrendítő időszak élményeire és kérdéseire az első, néma, belső válasz.

Amint ez ilyen helyzetekben történni szokott, az összeomlást követő első időben az emberek nagy buzgalommal iparkodtak szerepet vállalni az új helyzetben. El kellett döntenem, a magam számára is, mi is itt a szerepem? Nem voltam politikus, nem voltam katonai, sem diplomata. Író voltam, s látnom kellett, hogy az a társadalmi réteg, amelyhez a múltban írásaimmal szólottam, súlyos morális válságban esett át a közelmúltban – a polgárság volt ez a réteg –, és még sokkal súlyosabb morális és társadalmi megrázkódáson esik át az új világban, mely az összeomlást követte. Nem tudhattam, kinek írok a jövőben? Az én hazámban, mint a legtöbb kelet-európai országban, a polgárság szerepe a történelmi századokban nem alakult ki olyan határozottan, mint Nyugat-Európában. A birtokos főnemesség, aztán a birtokos kisnemesség és a parasztság között, elsőrendűen Erdélyben és a Felvidéken, mégis kialakult egy társadalmi réteg, melyet nyugati értelemben polgárságnak lehetett nevezni. Az első világháborút követő évtizedekben, amikor a trianoni békeszerződés a régi Magyarország területének kétharmadát leszállította az országról, éppen ez a réteg, az öntudatos magyar, részben szász eredetű, de érzésben és műveltségben a magyarországgal egy sorsot vállaló polgári osztály,

a felvidéki és erdélyi magyar, szász és zsidó középosztály tartotta elevenen az elszakított területeken, Csehszlovákiában és Romániában, a magyar műveltség öntudatát. Természetesen volt polgárság a trianoni Magyarország területén is, de ennek a társadalmi rétegnek arcéle nem volt olyan határozott, mint az erdélyi és felsőmagyarországi polgárság társadalmi és kulturális arcéle. A fővárosban élt egy nagyon művelt, de vékony zsidó társadalmi réteg, amely öntudatosan szolgálta a magyar műveltség ügyét, s a hajdani kultúrahordozó réteg, a főnemesség és a nemesség a Dunántúlon mindvégig megőrizte bizonyos szerepöntudatot a magyar műveltség iránt. A munkásság egy művelt rétege, a régi szociáldemokraták, tudatosan segítették a magyar művelődés ügyét, de számszerűleg ez a réteg kicsiny volt. Az ország nagy emberi tartaléka, a parasztság kiválasztotta tehetséges fiait, akik a magyar műveltségnek nagy szolgálatokat tettek, de a parasztság egészében, a magyar társadalmi és gazdasági rendszer sajátos következményeképpen, a maga népi kultúrájában élt és művelődött. A két világháború között, a trianoni Magyarországon, de már az első világháborút megelőző időben is, az iskoláztatás rendszere módot adott a szegény sorsú parasztságnak is, hogy kiválassza tehetséges fiait felsőbb művelődési feladatokra, – de a parasztság nagy egésze a városi, tehát polgárinak nevezett kultúrkörökön kívül élt, s ennek a kultúrkörök formanyelve és problémái idegenek maradtak számára. Mindenesetre idegenebbek, mint a skandináv, a finn, vagy a balti parasztság számára, – ha nem is sokkal idegenebbek, mint általában a parasztság számára Kelet-Európában. A trianoni Magyarországon „polgárság” abban az értelemben, mint Nyugaton, nem volt, de a valóságban mégis volt egy nagyon alaposan művelt, minden időszerű kultúrprobléma iránt érdeklődő, s a múlt műveltségi hagyományait megbecsülő társadalmi réteg, amelyet polgári jellegűnek kellett nevezni. A századforduló óta minden magyar író ennek a szociográfiailag nehezen meghatározható, de valóságosan mégis létező társadalmi rétegnek írt Magyarországon. S ez a társadalmi osztály most mély válságot élt át. Kinek írok én, kinek írunk, a múlt műveltségében nevelkedett magyar írók, a jövőben, ebben az országban? Ez volt a kérdés, melyre rögtön, az összeomlást követő időszakban felelni kellett.

A válasz nem késett: a pillanat prófétái siettek kinyilatkoztatni, hogy az írók a jövőben csak a „nép”-nek, tehát a kétkezi dolgozó osztályok fiainak írhatnak. S úgy tetszett, a nagy összeomlás után a hivatalból, vagyonából, birtokából kiforgatott történelmi osztályok annyira elsovadtak, hogy nem is maradt másféle kultúrahordozó társadalmi réteg az országban, mint a parasztság és a munkásság. Ez a társadalmi réteget megközelíteni, a nyelvükön beszélni, a nyugati műveltség időszerű fogalmait és felfogását számukra az irodalom és a tudomány, valamint a pedagógia eszközeivel vonzóvá tenni, ez lenne – úgy tetszett – az időszerű feladat. A valóságban ez is másként volt. Az összeomlást követő első években megmutatkozott, hogy „polgárság” és „polgári műveltség” még mindig eleven kultúrahordozó elem maradt a megrázkódtatott, műveltségi alapjaiban megrendített országban is. Amíg a könyvkiadói, lapkiadói kísérletek számára bizonyos viszonylagos szabadság maradt az országban – tehát 1948 végéig –, amíg a közkönyvtárakból nem seprűzték ki az élő magyar irodalom termékeit, amíg a könyvkiadókat nem államosították, a háború és az inflációs nyomorúság gondjainak múltával az olvasmányt kereső magyar társadalom nem a kommunista propaganda-irodalom termékeit vásárolta, hanem a magyar irodalom múlt és élő jeleseit a „polgári műveltség” számára írott könyveit.

A valóságban ezek az írók természetesen mindig a nemzet egésze számára írtak, s nem a magyar irodalom múltját, ha a múltban a magyar társadalom jelentős rétegeinek nem volt módjuk megfelelő igénnyel közeledni ehhez a magas szintű irodalomhoz. A barikádmentes forradalom megvalósult Magyarországon a kommunisták és ügynökeik akarataiból, de a magyar társadalom szelleme ez erőszakos változáson belül is hűséges maradt a múlt kultúrhagyományaihoz. A magyar irodalom nagy volt. Néha úgy tetszik, nagyobb volt, mint a nemzet. Egy társatlan nemzet magányos nyelvén, a testőrkorszaknak nevezett kultúrmozgalom kezdeti idejéitől a második világháború befejeztéig, költők és írók megalkottak egy irodalmat, amely színességben, tartalomban, nyelvi szépségben, formai különösségben szerves tartozéka volt és maradt a világirodalomnak. Amit a világ, fordítások, alkalmi tolmácsolások jelmezében megismert ebből az irodalomból, csak töredékes képet ad a magyar irodalom gazdagságáról.

Ültem a járdán, lebombázott lakásom romjai előtt, s bámultam a pépes szemétdombot, amely valamikor a könyvtáram volt. Később előhúztam néhány száz kötetet a több ezer közül és elvittem abba a szükséglakásba, ahol az ostrom után fedelet találtam. Ebben az időben felkeresett egy nyugati nagyhatalom egyik tisztviselője. Nemrég került hozzánk, s hivatalos megbízatása szerint a szellemi élet tüneteit kellett figyelnie. Amit látott, mélyen elkedvetlenítette. Véleményét nem hallgatta el. Azt feleltem, hogy a magyar szellemi élet képe most – 1947 őszén – valóban sivár, de ne felejtse el, hogy az idegen, aki áthalad a Lajtán, Budapesten, a közkönyvtárakban és néhány megmaradt magánkönyvtárban, megtalálja nemzeti nyelven a világirodalom csaknem valamennyi jelentős művének fordításait. Ezeket a fordításokat, ilyen mértékben és minőségben, Moszkvában sem találja meg. Bécsben természetesen mindent megtalál, de ez nem lep meg senkit, aki megfontolja, hogy a nagy német szellemtörténet minden erejét beleadta ebbe a munkába. Láttam, hogy vendégem kételkedik, s ezért bizonyítani kezdtem. Odavezettem a könyvespolchoz, ahol elpusztult lakásom törmelékei közül kihúztam néhány száz kötet könyv búslakodott – az a néhány száz kötet, amelyet idővel, e szomorú robinsoniáda során, elhoztam még az elpusztult otthon romjai közül – tehát egy sorozat Goethe, amely tarkolóvést kapott az ostrom alatt, Shakespeare, akinek kissé kilógott a bele, de ilyen történelmien megviselt állapotban is Shakespeare volt, Castiglione-nak egy ritka kiadású „Udvari ember”-e, aki megnyűzött állapotban is előkelően hatott –, s egyenként vendégem kezébe adtam e megviselt kegytárgyakat. Ez itt a teljes Dante – mutattam –, melyet tíz éven át fordított egy költőnk, ez itt a bilingvikus Sophokles, amelyet ugyanez a költő, haldokolva, rákkal a torkában is javított még, ez itt az Aristophanes, az Euripides, az Odysseia, amelyet többen lefordítottak magyar nyelvre. Ez a teljes Shakespeare, melyet száz év előtt kezdett fordítani Petőfi és a vele egykorú költőnemzedék, s azóta is fordítják, minden nemzedék hozzáadja e műhöz a maga múgondját és leporolja ezt a világcsodát. „A teljes Shakespeare?” – ... – kérdezte bizonytalan hangon vendégem. A teljes, mutattam. Még a „Szonettek” is... És aztán megkértem, ne e roncsokat szemlélje, hanem jöjjön el velem az Egyetemi Könyvtárba, vagy az Akadémia könyvtárba, ahol megmutatom neki, sértetlen állapotban, azt a közel félszáz ezer kötetet, amely nemzeti nyelven, magyar fordításokban őrzi a világirodalom ókori és újkori klasszikusainak jelentősebb műveit a magyar olvasó számára. Ezt a hatalmas munkát alig kétszáz év alatt végezték magyar írók és költők. Az orosz, az angol, a francia, a német, az olasz, a spanyol, s aztán a klasszikus latin és görög irodalom minden jelentősebb művét megtalálhatja magyar nyelven e könyvtárakban. A fordítások értéke természetesen különféle, vannak közöttük remekművek, s aztán vannak silányabbak is: de az egész, együtt, csakugyan a *világirodalomról* ad képet, egy kis nemzet társatlan, magányos, érthetetlen nyelvén... Vendégem hajlott e felszólításra, elgondolkozott a hallottakon, s másnap csakugyan bizonyítani tudtam a könyvtárakban az igazságot. A kételkedő külföldi vendég feltette szemüvegét, átnézte a katalógusokat, kézzel érintette a megvizsgálni kívánt köteteket, s végül csendesen és szerényen azt mondotta, hogy minderről nem tudott és most más szemmel nézi a magyar szellemi életet, mint eddig. Megköszöntem jóindulatát és visszamentem a süketen csendes budai szobába, eretneki otthonomba. Itt akartam élni, itt akartam dolgozni, magyar író akartam maradni.

Mindenből, ami történt, számomra ez a parancsszó hangzott ki. Nem tudhattam, mit hoz a jövő, kinek írok majd a jövőben? De magyar író akartam maradni, otthon élni és írni, magyar nyelven. Semmiféle más „szerepet” nem vállalhattam, hiszen nem is értettem semmi egyébhez. Ezért meglepett, amikor a nagy tülekedés közepette, amely az összeomlást követő időben idegbajszerű tünetekkel tört ki az embereken, nekem is felkínáltak munkámtól idegen szerepköröket. A nagy tülekedés az állások és szerepek körül

ellenszenves volt, s meg kellett tanulni, megint egyszer, hogy az emberek nehezen, talán soha nem tanulják meg, nagy morális kártevéseket és veszteségeket nem lehet anyagi kárpótlással jóvátenni. Egy napon, meglepetésszerűen, felajánlották, vállaljam el egyik külföldi követség vezetését. Más alkalommal egy kitűnő kortársam, nemzedékem egyik legtehetségesebb, paraszti sorból származó írója keresett fel. A puszták népének ez a tehetséges fia értésemre adta, hogy az államfőtől jön, ahol a szakminiszterek jelenlétében tanácskozást tartottak és az államfő nevében felkér, vállaljam el a genfi magyar főkonzulátus vezetését. Feladatom az lenne, hogy erről a nyugati állomáshelyről tájékoztassam a külföldet a magyar szellemi élet, így elsősorban a magyar irodalom eseményeiről. Megemlítette, hogy erre a célra jelentős svájci frank összeget bocsátana a kormányzat rendelkezésemre. Mint az ajánlatra, amely a követséget kínálta, erre a felszólításra is azt feleltem, hogy nem vagyok diplomata, tehát nem vállalhatok olyan szerepkört, amelyhez nem értek. Propagandista sem vagyok, s a magyar irodalomnak egy módon tudok csak szolgálni: ha megkísérelm a jövőben is, mint a múltban, hogy írjak valamit, ami talán érdeklí – itthon és külföldön – olvasóimat. A kitűnő paraszti író meglepte ez a válasz. Hümmögve távozott. Amikor elment, körülnéztem a romos szobában, ahol néhány száz megmaradt könyvem alkotta a bútorzat lényeges részét, és megkönnyebbülést éreztem. Itt a helyem, így gondoltam, itt akarok maradni. Magyar nyelven, magyaroknak akarok írni.

5.

Kortársaim és honfitársaim között nem voltam az egyetlen, aki így döntött. Kilencmillió ember nem vándorolhatott ki a száműzetésbe. Nyugati idegenek is biztattak mindenkit, hogy maradjon a helyén, a különféle munkaterületeken ne engedje át a magyarság az őrhelyeket a kommunistáknak. Egy napon megkötik a német békét és az osztrák államszerződést, az orosz hadak és a nyomukban settenkedő bolsevista ágensek elhagyják az országot. Nagy nevelő és építő feladat vár azokra, akik a sérült, megrázkódtatott országot történelmének e mély válságában nem hagyják egyedül. Ez volt a közfelfogás 1947 tavaszáig. E két esztendőben – 1945 tavaszától 1947 tavaszáig – az országot csak azok hagyták el, akiknek nyomós személyes okuk volt erre. De kilencmillió ember otthon maradt, élt, ahogy tudott. Ennek a kilencmillió embernek akartam, magyar nyelven, írni.

Nem voltam az egyetlen magyar író, aki ebben az időben így döntött. Kortársaim legtöbbször hasonlóan vélekedett. Nemcsak Magyarországon vélekedtek így az írók. Hasonló elhatározásokra kényszerültek szellemi munkát vállaló emberek a környező országokban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Bulgáriában, Lengyelországban, Romániában. A balti értelmiség tragikus pusztulásának példáját a második világháború után kevesen tudatosították csak a felsorolt országokban. A nemzetközi jog, amelynek uralmában ez országok népei hittek, nem hatalmazta fel a bolsevistákat, hogy erőszakosan beavatkozzanak Csehország, Magyarország, s mind a többi, hadat viselt, háborútól sújtott, ideiglenesen és részben orosz megszállás alatt senyedő, de a békekötés és a békés állapotok helyreálltával szuverenitásukat visszakapott országokban. Ez országok értelmiségének túlnyomó többsége – tehát mindazok, akiket a náci eszmékör nem befolyásolt az elmúlt évtizedben – úgy érezte, az értelmiség egy nagy történelmi feladatot kénytelen vállalni: a demokratikus társadalmi berendezkedés szellemi előkészítését. A probléma ez országok értelmisége számára nem is az volt, vállalják-e ezt a feladatot, mint inkább, akad-e elégséges számban megfelelően felkészült ember, aki segíteni tud e nagy munkában? A nagy szerencsétlenség, a náci forradalom és a második világháború után, a határai mögül kilépett szovjethatalom fenyegetésének árnyékában egy másik nagy feladat is időszerű volt: megkeresni a módját annak, hogy Európa keleti határszélén ezek az országok kulturálisan, gazdaságilag, s később, ha az idő megérelmte a pillanatot, talán politikailag is öntudatosabban közeledjenek egymáshoz, mint a múltban. Társaságok alakultak, melyek vállalták a szerepkört, hogy ápolják a magyar-csehszlovák, magyar-román és mind a többi környező országok kultúrájával a kapcsolatokat.

Ezekben az országokban, mint hazámban is, elkövetkezett az értelmiség számára az időszak, amikor a hazai feladatokon túl egy európai feladatkört kellett vállalnia: a demokrácia korszerű eszméinek jegyében megkeresni a módját egy békés szellemű, a tragikus történelmi tapasztalatokat új kulturális, gazdasági együttműködésben hasznosító közeledésben. E feladat elől senki nem vonulhatott el, aki felismerte, hogy ez az együttműködés, a megbékélésnek ez a szelleme nemcsak a kelet-európai országok jövője, hanem egész Európa szellemi és gazdasági virágzása érdekében való. A feltevés, hogy a szovjet egy napon vasfüggőnyt von ez országok és a Nyugat közé, s szuronyával és ügynökeivel gyarmati rabságba taszítja a történelmi Európának ezeket a nagy múltú, gazdasági és szellemi értelemben jelentős országait, egy cseh író, egy román egyetemi tanár, egy lengyel történész vagy egy magyar költő számára ebben az időben éppen olyan elképzelhetetlen volt, mint ahogy egy angol, egy francia vagy amerikai nem tudja elképzelni, hogy ez a fordulat bekövetkezhet.

A fordulat gyorsan következett be, és ez országokban az értelmiséget éppen olyan váratlanul sújtotta, mint a társadalom más rétegeit. A kommunista rendszer nem törődik a hatalma alá hajtott tömegek beleegyezésével, sem jóindulatával. A tervek, melyek szerint e „forradalmakat“ az aktázó szovjet hivatalnokok végrehajtották, különös egyhangúsággal, egy kaptafára készültek: Koreát ugyanaz a terv „forradalmasította“, mint Kínát vagy Magyarországot. A hivatalnok, aki a tervet kidolgozta, úgy vélekedett, ami a bolsevizmus érdekében célszerű Varsóban, az jó lesz Kínában is. Az emberek sokfélesége, a fajták, nyelvek, kultúrkörök, meggyőződések, életformák változatossága nem érdekelté azokat, akik a Kremben kidolgozták a bolsevista világforradalom terveit.

A vasfüggőnyt egy napon leengedték Kelet-Európában. Maradt-e még életfeladat ez országokban szellemi munkát végző emberek számára? A kérdés ijesztő értelmével szembe kellett nézni. Írni akartam, magyar nyelven... de írhattam-e még, amit akarok, elmondhatom-e kételyeim, kimondhatom-e meggyőződésem? Ezt kérdezte lelkiismeretétől ebben az időben minden magyar író, ez a kérdés gyötörte a cseh költőket, a lengyel tudósokat, a román művészeket. Egy idegen hatalom könyörtelen hódító akarata nagy károkat okozhat a megtámadott, gyengébb hatalomnak, de amíg egy nép érzi, hogy sértetlen a szelleme, van hová visszavonulnia az erőszak elől. Az anyagi javakat sarcolhatják, de a szellemi értékek birtokában egy népnek mindig van módja az ellenállásra, van fedezéke, ahová reménykedéseivel visszavonulhat. Maradt-e ilyen fedezék, ilyen visszavonulási terület kilencven millió európai ember számára, közöttük a magyarság számára is, amikor a szovjet történelmi jog és erkölcsi ürügy nélkül, egyes-egyedül szuronyainak hatalmával megrohanta és rabszjára fűzte ezeket az országokat? Maradhatok-e még magyar író? 1947 nyarán, sorstársaimmal, a kelet-európai fogoly népek szellemi munkásaival együtt erre a kérdésre ébredtünk. Csak az idő felelhetett. Elhatároztam, mint sokan mások, hogy hallgatok és figyelek.

6.

Mindazt, amit ez országokban társadalmi, gazdasági, morális erőszakot váltó változataiban az elkövetkező évek során valósággá változott, a tények ereje által felocsúdott nyugati világ most már ismeri. Nem titok többé a világ számára az sem, milyen céltudatosan iparkodik megsemmisíteni a szovjet ez országokban a nemzeti irodalmat, e népek európai, szellemi erkölcsét és öntudatát. Mégis, a számkivetettség éveiben minden olyan kelet-európai szellemi munkás, aki elhagyta rabteleppé változott szülőhazáját, kénytelen volt tapasztalni, hogy a nyugati értelmiség egyes rétegei nem tudják, vagy nem akarják igazi jelentőségében tudatosítani azt a

lélekgyilkolást, ami a vasfüggöny mögött évek s évek óta, kilencvenmillió ember számára, mindennapos tragédia, s ami múlhatatlanul bekövetkezik Nyugaton is, ha a bolsevizmus egy napon módot lát, hogy néhány szélességi és hosszúsági fokkal nyugatabbra is kiterjessze katonai, társadalmi és szellemi rémuralmát.

A Nyugatot ez a veszély a valóságban ma már kevésbé fenyegeti, mint néhány év előtt. A védekezés erői öntudatosak. A Nyugat legjobb szellemei felismerték a szabad világ társadalmi, erkölcsi, gazdasági, hatalmi problémáinak minden időszerű következményét, s a szabad nyugati népek úgy döntöttek, hogy e problémák igazságos megoldása Nyugaton is elkerülhetetlen és nagy áldozatokat követel, de ugyanakkor eldöntötték azt is, hogy a problémák megoldása nem lehet a bolsevizmus. Mi hát a „megoldás”?... Ez a mi korunk nagy kérdése. Fajtánként, népenként, országonként, műveltségi és hatalmi körök szerint más és más megoldási lehetőségekkel kínálja önmagát a Nyugat. De a szavazó fülkékben, ahol a nyugati paraszt, munkás, értelmiségi szavazó egyedül marad lelkiismeretével, az elmúlt években mindenütt, ahol nem villogtak szovjet szuronyok a szavazó urna körül, úgy döntöttek a nyugati népek, hogy az eltömegesedett világ időszerű problémáinak megoldására nem választják a bolsevizmust. És ezekben a szavazó fülkékben, ahol a nyugati ember lelkiismerete szabadon felelhetett a kor nagy kérdésére, választ adtak a bolsevizmus történelmi tévedésére is. Ez a kegyetlen társadalomszervezési kísérlet, amely emberek tízmillióinak megsemmisítése árán, emberek százmillióinak rabsorsba taszítása árán egy utópia, az osztály nélküli kommunista társadalom ígéretében hajtotta végre vállalkozását, azt ígérte az irgalmatlan áldozatot elszorított százmilliók tömegeinek, hogy minden más társadalmi és gazdasági rendszer, így a kapitalizmus és a nyugati értelmű, embervédő szocializmus is önmagában hordja a felbomlás törvényszerűségét. A második világháború utáni rövid időszakban megmutatkozott, hogy ezek a rendszerek nem omlanak össze a világháború és azt követő nagy gazdasági megpróbáltatás teherével, hanem rugalmasabbak, mint a szovjet államkapitalizmus, megrázkódtatás nélkül tudnak átalakulni a jóléti állam embervédő társadalmi és gazdasági rendszereinek új képletei felé. A bolsevizmus politikai és gazdasági arcvonala megbukott Nyugaton, s nem a „hideg” vagy a „forró” háború arcvonalain bukott el, hanem az öntudatos nyugati tömegek lelkiismeretének gyónófülkéjében, a szavazóhelyiségekben. Ez a tény, melynek valóságát kétségbeesett erőfeszítéssel, szellemi és katonai, rendőri vasfüggőnyvel iparkodik eltírtolni rabtömegei elől a szovjet.

De elégedetlen és tájékozatlan ember, különösen szellemi munkaterületeken, ahol a nyugati szabadságeszmék szellemében a kétely, a keresés és a tévedés joga csorbítatlan, sok maradt Nyugaton is. A bolsevizmus szellemi lélekgyilkosságainak híre áthatol a vasfüggönyökön. De a kételkedők, akik a „nálunk másképp lesz” jelszavát érdekből, tájékoztatásból, vagy az érdek és tudatlanság egyvelegének következményeként lelkiállapottá alakult meggyőződésből hirdetik, s ennek az értelmiségi frontnak segédcsapatai, a csalódott társulások és ex-kommunisták, a nosztalgikus emlékezők, néha még mindig úgy emlékeznek meg erről a kísérletről, mint egy nagy történelmi és szellemi vállalkozásról, amely „nem sikerült”. E nosztalgikus csalódottak és reménykedők vallomásaiból kihangzik egy feltevés, amelynek értelme majd mindig ez: „Gyönyörű lett volna a kommunizmus, ha a kommunisták el nem rontják”. Az első világháború végén, amikor sok baja volt az antant-vezérkarok bürokráciájával, Clemenceau tréfás komolyan azt mondta, a háború olyan komoly dolog, hogy nem szabad katonákra bízni. Így sóhajta a csalódott társutas és kommunista, hogy a kommunizmus olyan komoly vállalkozás, amelyet nem szabad a bolsevistákra bízni. A „nálunk másképp lesz!” – biztatásnak ez a nosztalgikus reménykedés az alaphangja. De ezek a csalódott idealisták tévednek. Aki megélte a szovjetrendszer valóságát, tapasztalásból tudja, hogy a bolsevizmust csak egyféle képpen lehet megvalósítani, mindenütt a világban: úgy, ahogy a bolsevisták csinálják. A poklot csak az ördög tudja szakszerűen befűteni.

Láttam a poklot, amikor szakszerűen befűtötték. Ezt a rövid vallomást azok számára jegyzem fel, akik nem látták, csak hallottak erről.

7.

A bolsevista oltóanyagának az a tömény, sűrített adagolása, melyet a kommunisták sietősen oltottak be egy kis nemzet, a magyar társadalom testébe, a szervezet minden sejtjét átjárta. Hamarosan megtudtam, hogy ez a különös „toxin” nem kíméli az én rozoga „elefántcsonttoronyba” rejtett életem sem. Megtudtam, hogy a rendszer éppen úgy számolt velem – egy író kételyeivel, töprengéseivel, lelki ellenállásával –, mint ahogy számolt a szegényparaszttal és a munkással. Mindennel és mindenkivel számolt ez a rendszer. Mégis, úgy tapasztaltam, van a rendszer gyakorlatának egy felső határa, ahol minden rendőri előrelátás, kíméletlen és kegyetlen számítás csődöt mond. Ez a felső határ az emberi lélek.

A bolsevisták számára az „emberi lélek” csak üres, irodalmi szó. Hisznek abban, hogy a pavlovi reflexkísérletek szellemében nemcsak az idegrendszert, de az emberi lelket is be lehet oltani reflexhajlamokkal. A lelket az anyag melléktermékének tekintik. Minthogy én nem hittem a feltétlen anyagban és hittem a lélekben, figyelni kezdettem, hol akad el az emberi lélek ellen tervezett bolsevista merénylet. Amit megtudtam, nyugtalanított, félelemmel töltött el, s végül mégis reménykedésre kényszerített. A bolsevista kísérlet örvényének igazi mélységeit nem lehet csak a társadalmi és gazdasági távlatokból megítélni. Ez a vállalkozás – mint minden nagy, történelmi, emberi vállalkozás – az emberi lélekben dől el, ott lesz valóság. A tőkét ki lehet sajátítani, a munkást és parasztot új szolgálati rendszereibe lehet kényszeríteni, az arisztokráciát és a polgárságot ki lehet irtani, az értelmiséget be lehet törni a rendszer mindennapos gyakorlatába. A vallásfelekezeteiket lehet üldözni, a vallást lehet először katakombába kergetni, aztán visszacsalogtani onnan és – legalább a bolsevisták így hiszik – egyféle szelídített, lélektelen, tehát az emberi lelkiismeret igényeivel számot nem vető „hivatalos államvallás” alakjában megint a rendszer szolgálatába állítani. Az iskolákban és a paramilitáris ifjúsági szervezetekben lehet öntudatlan robot-embereket és a kaszárnyákban lehet janicsárokat nevelni. Mégis, elkövetkezik egy pillanat, amikor a rendszer szemben áll egy erővel, amely nem fél a rendőri kínvallató kamrákban lejátszódó gyötrelmekről, sem a vérpadtól, sem a kényszermunka-telepek sintereinek kínzásaitól. Kicsiben – a magyar élet ez években átalakult egy borzalmas klinikai kísérlet előadótermévé, ahol az élveboncolás szabályai szerint szedtek izekre egy társadalmat a tudós marxista doktorok, – megéltem valamit, amivel még a Kreml hivatalos szobáiban a kitűnően képzett forradalmi szakemberek sem számoltak. Megéltem, hogy az emberi öntudat mégis erősebb, mint az erőszak és az önkény.

Ezért fél a lélektől az önkény. A gyakorlati tapasztalás arra kényszerített, hogy elcsodálkozzak, miért fél ez a hatalmas rendszer ilyen aggályosan valamitől – az emberi lélektől –, aminek létezését a bolsevizmus tagadja? A Szovjetunió közel négy évtized alatt kiirtott a maga hatalmi területén mindenkit, akit a múlt valamilyen hagyatéka társadalmilag, szellemileg, spirituális érdekein át befolyásolhatott. De akkor miért kénytelen ugyanez a rendszer tízmilliónál több szovjet polgár számára fenntartani kényszermunka-telepeket? Nyilvánvaló, hogy a bolsevista államhatalom még a korszerűen felfegyverzett rendőrállam kényszereszközeinek birtokában sem érzi biztosnak magát. Feltehető, hogy egy birodalom, amelynek határain belül közel négy évtizedes „átnevelés” és „agymosás” után is tízmilliónál több polgárt kell lakat alatt tartani, nem az az édenkert otthon, aminek a rendszer hírvői hirdetik. Az intézményesített és állandósított terror idővel egyféle közönyt vált ki azokban, akikkel szemben állandóan alkalmazzák. Az emberek egy napon úgy érzik, az élet, melyet a rendszeren belül „szabadon” élnek, igazi értelmében nem sokkal különbözik a másik élettől, amelyet a szögcső mögött kénytelen folytatni. A terrornak van egy felsőfoka, amikor – ha állandósul – steril lesz.

A szovjetrendszer számára a tapasztalatok, melyeket több mint harminc év alatt szerzett a Szovjetunióban, s a hatalmi szervezet, a Vörös Hadsereg jelenléte megkönnyítette Magyarországon és néhány kelet-európai rabállamban, hogy siettesen egy folyamatot: e nemzetek gazdasági, szociális, szellemi megsemmisítésének folyamatát. De amikor mindenkivel végzett, akit ellenségének vélt, ez a hatalmas és könyörtelen rendszer egy nagy gépezet őrli fogaskerekeinek következetességével darálta puha, amorf anyaggá egy nemzet társadalmi szerkezetét, a bolsevista államhatalom még mindig különösen aggályos maradt. Természetesen nem az „ellenállás” romantikus lehetőségeitől tartott, amilyeneket Aldous Huxley is ajánlhat a kortársak számára: a rendszer nem félt attól, hogy a magyar paraszt és munkás, vagy a budapesti polgárság a dél-afrikaiak és a hinduk védekezési módszerét, a Gandhi-féle *satyagraha*-t, tehát az erőszakmentes háború egyik módszerét választja. És nem tartott a „tudós-sztrájk”-tól sem, tehát nem tartott attól, hogy a technikus, a fizikus, a biológus, tehát a tudós, aki a mind korlátlanabb és feltétlenebb hatalmi, agresszív eszközöket adja a központi hatalom kezébe – ugyancsak Aldous Huxley tanácsa szerint –, egy napon ellenállásba kezd, egyféle hyppokratészi esküvel megtagadja, hogy tudását olyan célra adja, ami a közösség kárára van... A rendszer nem félt az „értelmiség” szellemi lázadásától sem. De volt valami, amit a nagy gépezet fogaskerekei nem tudtak tökéletesen megőrizni. Ez a valami az emberi lélek volt, a lélek emlékeztető ereje. Ettől félt a rendszer.

Nem félt a *fanatikus* lelki alkotó embertől, s ezért történt, hogy a fasisztoid lelki alkotó emberek sokszor és hamarosan menedéket találtak a bolsevizmus kikötőiben. Nem félt a *misztikus* lelki alkotó embertől, mert tudta, hogy ezek a nyugtalan lelkek, akik egy idegállapot kielésének lehetőségeit keresik, megtalálják a kielégülést a bolsevista misztikában is. Amitől félt, akit minden következménnyel gyűlölt, az a *humanista* volt. Tudta, hogy ez az emberfajta, akit megsemmisíthet, de aki önként nem adja meg magát. A „kommunista ember” lehet fanatikus – a rendszer hivatalosan megköveteli tőle, hogy az legyen –, lehet misztikus, és a rendszer szívesen kielégíti egy újfajta mítosz, a „kollektív társadalom” griffmadarairól előadott történetekkel az ilyen ember fantáziáját. De a kommunista ember nem lehet humanista, mert a kommunizmusból pontosan az hiányzik, amit a humanista társadalomban és a szellemi életben keres: az emberi mérték. A rendszer tudta, hogy abban a Prokusztesz-ágyban, amelybe belekényszeríti áldozatait, helyet talál a Tömeg, a Párt, a Kollektív Ember – csak éppen az emberszabású ember nem találja benne helyét, tehát a humanista. Egy napon megtudtam, hogy az a szellemi alkotó, amelybe beleszülettem, amelyben nevelkedtem, az ós-ellenség a rendszer számára. Erre vigyáztam, ezt gyűlölte, a humanista volt az utolsó ellenfél, akitől tartott. Megtudtam, hogy humanistának lenni még az erőszak világában is szerep. Ez a felfedezés meglepett.

8.

Az írókat nem bántották. Csak éppen elhatározták, hogy a „humanista szellemiséget” kiirtják az irodalomból. A nyilvánosság előtt még azokat az írókat sem bántották, akik tüntetően kiszolgálták a fasiszta rendszereket. Beérték azzal, ha ezek a „megtévedt lelkek” a nyilvánosság előtt bűnbánatot tartottak.

A „polgári írókat” sem bántották. Nem zárták börtönbe, nem is éhezették őket. A kommunisták itt, a szellem emberei előtt, nem hőkölték meg, de sokkal óvatosabban viselkedtek, mint más támadási arcvonalon. Sztálin a „lélek mérmőkei”-nek nevezte az írókat. Az oroszok, akikkel találkoztam – kevés kivétellel – megkülönböztetett tisztelettel néztek az írókra. A rendszer lapjaiban, folyóirataiban, hivatalos képviselőinek előadásaiban hangosan és büszkén hirdette, hogy a kommunista társadalomban az íróknak különleges helyzete van. A rendszer nem követeli az íróktól, hogy sietősen oda álljon a nagy változás vásári kikiáltói közé. A kommunista társadalomban időt adnak az íróknak, hogy megismerje a társadalmi valóságot, s aztán a közösség számára élvezhető, nevelő hatású művekben tanúságot tegyen az új világrend értékességéről. Első időben afféle előlegezett türelemmel és bizalommal beszéltek az „írók hallgatásá”-ról is. Mert az írók ezekben az években – az én hazámban éppen úgy, mint a környező európai országokban, ahol a szovjetrendszer kultúrpolitikkjai szervezték át a szellemi életet –, megint csak hallgattak, mint a fasiszmus éveiben. Ahogyan kevés író, költő akadt csak, aki a jobboldali diktatúrát dicsőítette, úgy némák maradtak most is az írók és költők, amikor a baloldali totalitárius rendszerrel állottak szemközt.

Természetesen nem hallgattak mind. A zavaros, erjedő idő különösen lepezett le az irodalomban is jellemeket és lelkeket. Tehetséges költők, akiknek művei remélni engedték, hogy egy napon valóban jelentős alkotásokkal ajándékozzák meg az irodalmat, a várakozás és tájékozódás rövid időszaka után felfedezték azt a képességüket, hogy nemcsak az irodalom, hanem a napi politika munkaterületén is eredményesen tudják szolgálni a korszellem eszményeit. Tehetséges írókról, akik szép költői műveket írtak, egy napon megtudta a közönség, hogy nem költő lesz belőlük, hanem országgyűlési képviselő vagy örnagy. Minthogy az emberek általában meglepőek, e változatokon csak az avatatlanok csodálkozhattak. Jules Renard tanítása szerint a bírák legnagyobb tévedése, amikor feltételezik, hogy a vádlottak logikusan cselekedtek. Az íróktól sem lehetett megkövetelni, hogy amikor egy világ rommá omlik és minden a feje tetején áll, éppen az írók, kivétel nélkül, logikusan viselkedjenek.

A „polgári, humanista irodalom” képviselőinek helyzete, az első eszmei és helyzeti zűrzavar múltával, szabályosan alakult. A rendszer nem „bántotta” őket, csak éppen egyfajta kíméletes halálnemre ítélte az irodalmat éppen úgy, mint annak íróit, így engem is. Ez a halálnem a kihalás volt. Egyféle végelgyengülésre ítélte a rendszer mindenkit, aki hitt a nyugati szellemben, az európai műveltségben, s a nyugati irodalom hagyományai, példái és formanyelve szerint képzelte el az irodalmi fejlődést. A rendszer az irodalomban is tökéletesen „újat” akart, de nem mondta meg soha egészen pontosan, mi ez az „új”? Nagyon pontosan és félreérthetetlenül megmondta ugyanakkor, mi a „rég”, tehát mi az, amiről hallani nem akar többé. Nem akarta, hogy a nyugati szellem erkölcsi problémáinak jegyében szülessenek irodalmi művek. Az írók és írásművek elől, akik és melyek ezt a szellemet képviselték, a rendszer következetesen elzárta a nyilvánosságot. Személy szerint olvasnom kellett, amint lapjaikban és folyóirataikban megírták, hogy könyveim, s minden, amit valaha írtam, „kártékony” az új világ szellemisége számára. Könyveim elfogytak kiadóm raktárából és a hivatalok, melyek a nyersanyagot, a könyvnyomtatáshoz szükséges papírt, vásznat utalványozták, megtagadták az új kiadások számára a papírt. Amellett vigyáztak, hogy mindez ne legyen túlságosan feltűnő, mert a rendszer tudta, hogy egy író, művész „üldözése” népszerűtlen a tömegek szemében. Egy alkalommal detektívek érkeztek kiadómhoz és több kiadványát – köztük egy könyvem – elkobozták. Ezt a könyvet – a nemzetnevelés kérdéseiről elmélkedtem ebben a kiadványban – annak idején a fasiszta lapok rendkívül heves hangnemből támadták. A kommunista detektívek most papírzúzdába cipelték ugyanezt a könyvet, sok más, „nyugati szellemű” író társam művével együtt. Egy másik könyvem, melyet a hitleri időben fiókom számára írtam és a náci lélek titkaival foglalkozott, különös visszhangot keltett most, amikor, a náci világ múltával, végre megjelent. Ebben az időben, 1947 végén, kiadómat még nem államosították a kommunisták, és a könyv a hivatalos helyekkel, cenzúrával és papírelosztó hivattal folytatott hosszas huzavona után végül megjelenhetett. A bolsevista lapok visszhangja meglepő volt: olvasnom kellett, hogy mindazt, amit Hitlerről és a náci lelkeségről írtam, a kommunisták magukra vonatkoztatják és a kommunista ember ellen intézett támadásnak, alattomos, jelképes antibolsevista vádbeszédnek tartják. A nyíl, melyet a náci időszakban Hitler ellen lőttem ki, hat év múltával egyenesen a kommunisták szívébe talált. Erre nem számítottam, de az eredmény tanulságos volt. Mindebből önként következett, hogy a rendszer engem is

kihalásra ítélt. Természetesen hajlandók voltak e csendes halálnemet megenyhíteni azzal, hogy valamilyen formában kegyelemkenyeret dobnak nekem is: de úgy véltem, egy írónak senki más nem adhat kenyeret, csak a közönség, mely írásait önként megveszi és elolvassa. Ezért egy napon az „államosított“ kiadó raktárában hagytam mindent, amit valaha is írtam, s ez az otthon hagyott munka természetesen elkallódott a rendszer szellemi kazamatáiban. Minthogy nemcsak irodalmi művek kallódnak ebben a kazamatában, hanem eleven emberek is, azt hiszem, végül mégis velem bánt kegyesebben a sors.

Ennek a folyamatnak személyi része nem volt különösebben lármás, sem érdekes. Ami bensőségebben érdekelt, az a magyar irodalom sorsa volt, s aztán a nagy kérdés: igazában mit is neveznek a kommunisták irodalomnak? Bizonyos, hogy a kommunisták félreérthetetlenül megmondották, mi az, ami a kommunista szemlélet szerint nem kívánatos, nincs a „vonal“-ban; csak éppen azt nem mondották meg, mikor „pozitív“ egy író, vagy egy művész, de rögtön tiltakoztak, mikor véleményük szerint „negatív“ módon viselkedett valaki. Azok az írók, akik – érdekből, tájékozatlanságból, vagy jóhiszeműen, meggyőződésből – csatlakoztak a kommunistákhoz, beléptek a pártba és alávetették magukat a párt szellemi vonalvezetésének, vagy csak rokonszenveztek vele: rövidesen megtudták, hogy a rendszer az irodalomban sem éri be az egyszerű engedelmességgel. Lelkesedést, pozitív alkotásokat követelt, de tökéletes félreérthetlenséggel soha nem fogalmazta meg, milyen hőfokú legyen ez a lelkesedés, mikor „pozitív“ a kommunista író? Az író, a művész ebben a társadalomban csak azt tudja meg – rögtön! –, ha valamilyen hibát követ el; de soha nem tudja meg teljes bizonyossággal, *sub specie aeternitatis* helyesli-e a rendszer az író, a művész szemléletét és alkotását? Ezért a meggyőzések és a rokonszenvezők is hamarosan elkedvetlenedtek. Ebben az időben kezdődött a szovjet szellemi életben a Zsdanov-féle tisztogatás; a szovjet zeneszerzők, színi bírálók ellen vádak emeltek és kifogásolták szempontjaikat, műveik szellemét. Ennek a tisztogatásnak természetesen kisugárzó hatása volt a magyar szellemi életre is. Mi, kihalásra ítélt polgári, nyugatos írók bizonyos rezignált nyugalommal figyeltük ezt a folyamatot, mert a rendszer már nem foglalkozott velünk, szellemi halálraítéltekkel. De az új vallás fiatal írástudó papjai nyugtalanul észlelték, hogy ez a szigorú Szent Szinódus nem éri be a párttagságot igazoló könyvecskével, nem elégszik meg a fejbólogató belegyezéssel: hívóitól, a kommunista meggyőződésű íróktól olyan feladatokat követel, amelyek író és művész számára egyszerűen megoldhatatlanok.

Iparkodtam tárgyilagossá maradni. Azt mondtam magamnak: lehet, hogy én, a polgári humanisztikus szellemben nevelt ember, ebben a kérdésben elfogult vagyok, nem látok tisztán. Mert nemcsak becsvágyó és kapzsi kontárok tolongtak az új oltárok előtt, hanem meggyőződéses emberek is: öreg írók, akik egy életet töltöttek a nyugati szellem szolgálatában, s most egyszerre, valamilyen tudathasadásszerű válság izgalomában, megtagadták a régi isteneket és leborultak a Keleti Bálvány oltárai előtt. Különös tüneteket tapasztaltam. Egy napon felkeresett egy fiatal leány – egyetemet végzett, művelt, radikális politikai gondolkodású, polgári család leszármazottja volt –, és elmondta gondjait. Ez a fiatal, művelt leány az egyetemen megismerkedett egy kommunista tanárjelölttel: a fiatalok megértették egymást, rokonszenz szövéődött közöttük, és a kommunista tanárjelölt eljegyezte a leányt. Egy alkalommal, meghitt beszélgetés közben, a fiatal leány elmondotta vőlegényének, hogy kedves írója Thomas Mann. A fiú – heves, szenvedélyes vita után – felbontotta az eljegyzést. Azt mondta, ő, a kommunista, pontosan tudja, kicsoda Thomas Mann. Tudja azt is, hogy Thomas Mann nemcsak nagy író, de haladó szellem is. De Thomas Mann minden írásával, művészetével, humanizmusával menthetetlenül abból a polgári eszmekörből sarjadzott elő, és ahhoz a polgári világképhez, műveltséghez tartozik – akkor is, ha megtagadja azt –, amelyet ő, a kommunista, kénytelen megsemmisíteni. Minden értékével együtt meg kell semmisítenie ezt a polgári műveltséget, mert akadályozza a kommunista műveltség megvalósulását. Még akkor is meg kell semmisítenie ezt a polgári, humanista műveltséget, ha olyan értékek pusztulnak, mint Thomas Mann. Ő, a harcos és meggyőződéses kommunista, nem kötheti össze életét egy nővel, aki reménytelenül abban a szellemi világban nevelkedett, amelynek Thomas Mann egyik nagy értéke. A fiatalok szakítottak, a lány sírdogált, nem értette, mi történt? – s én nem tudtam tanácsot adni neki, de amit hallottam, elgondolkoztam. Végül, mert nem tudtam okosabbat, elmeséltem a hűtlen jegyes miatt sírdogáló leánynak Szent Jeromos álmát. Az anekdota a vallástörténetből ismert, nem kellett részletesen elmesélnem: Szent Jeromos egyszer beteg volt és lázasan azt álmodta, hogy a Megváltó föléje hajol, megkorbácsolja őt és fenyegető hangszólyal ezt kiáltja: „Te Cicerót olvastad...!” A Szent hideg verejtékben ébredt és szíve tele volt büntudattal. Ez a történet különösen összevágott látogatóm élményével. Mert Szent Jeromos büntudatos álmával egy időben egy másik, nagy keresztény, az Egyház szentje, Ágoston, még büntudat nélkül, szomjas és lelkes érdeklődéssel olvasta Platón, Arisztotelész, s minthogy Szent Ágoston nemcsak művelt ember és jó keresztény, hanem irodalmi inyenc is volt, feltehető, hogy Cicerót is olvasta. De ebben a században már egy másik nagy és művelt írástudónak, a műfordítók védszentjének, Szent Jeromosnak lelkében a kereszténység mint műveltség és életforma, olyannyira áttört és oly szigorú valósággá változott, hogy az antik, a pogány műveltség egy ilyen keresztény lázálmában csak büntudatos alakban jelentkezhetett. Ez a folyamat gyors volt, alig néhány száz év kellett hozzá. S aztán ezer év következett, amikor a világ meglehetősen sötét volt és skolasztikus szerzetesek celláikban *graecas sunt, non leguntur*-kiáltással lapozták át olvasmány közben a görög szöveget. Lehet, hogy a humanisztikus műveltség számára is ilyen ezredév következik? A fiatal leányt nem tudtam az anekdotával megvigasztalni. Igaz, magamat sem. Búcsúzaskor figyelmeztettem még, hogy Szent Jeromos mást is tanít; egy helyt azt mondta, kár egy szamárral elcsúszni.

9.

A magyar irodalomnak mintha torkára forrott volna a szó. Amikor mégis megszólalt, bátortalanul dadogott. Mit is követeltek a marxista irodalmi vésztorvényszékek az íróktól? Mindenekelőtt optimizmust. A kommunista irodalom – így mondták – az ember jövőjét illetően nem osztozik a Nyugat pesszimista szemléletében. Ez az irodalom hisz az ember – természetesen csak a kommunista társadalomban nevelt ember – jövőjében. Ezt a hitet az új kommunista irodalom meggyőző, formalizmustól mentes, egyszerű és érthető módon, az új realizmus szellemében vallja meg. Az írókat elküldték a bányákba, hogy ismerkedjenek meg a munkások életével, elküldték őket az üzemekbe, gyárakba. A munkások bizalmatlanul fogadták a látogatókat. E rövid, mesterségesen rendezett együttlét alkalmával a kommunista írók természetesen nem ismerték meg a munkásokat, de a munkások vállukat vonogatták, amikor megismerték e fontoskodó környezet-tanulmányok ürügyén hozzájuk küldött írókat. Akik ezt elgondolták, nem számoltak az írói munka természetével: az író számára természetesen elsőrendűen érdekes tünemény a dolgozó ember, de az irodalom ismereteit nem hivatalosan szervezett tanulmányutakon szerzi, hanem más, sokkal bonyolultabb „környezet-tanulmányok“ árán... Mindez kezdetleges volt, erőszakolt. Az optimista-kommunista irodalomtól megkövetelték, hogy mutassa be az „elégedett, dolgozó“ embert: tehát a családfőt, aki többszörösen igazolt párttag, s este, amikor az alacsony reálbér ellenében végzett magas sztahanovista munkanorma teljesítése után megtér otthonába – az egyszerű, de tiszta, típus-bútorokkal berendezett otthonban a falon a párt kiválóságainak szentképei láthatók –, ez a kommunista Józán János családja körében optimisztikusan pihen meg és felolvassa gyermekeinek, a lelkes kis Úttörőknek és Ifjúmunkásoknak, a Párt hivatalos lapjának derűlátó vezércikkét. Ez tréfás túlzásnak tetszik, de a valóságban ezt követelte a Rendszer a kommunista irodalom művelőitől. A kétely, a bizonytalanság bűnnek számított. A révület, az álmodozás burzsoá hagyaték volt, üres formalizmus. A rendszer megkövetelte az íróktól, hogy az „új realizmus“ szellemében alkossák meg műveiket, s ha aztán a zavarodott és megfélemlített kommunista író hűségesen leírta, milyen az optimisztikus élőkép, rögtön

megrótták, hogy műve túlságosan, átlátszóan célzatos, „sematikus“, hiányzik belőle az igazi, nagy irodalmi alkotások fiatús-á, a teremtő lélegzetvétél. Hivatásos bolsevista kultúrelőadók megmagyarázták, milyen legyen az ember, akit a kommunista irodalom olvasóinak bemutat? A kommunista író és az új realista irányzat feladata – mondották az ítések –, hogy az embert olyannak mutassa, amilyen egyszer majd lesz, ha megvalósul az osztály nélküli társadalom. Tehát ne az embert mutassa, realista valóságában, hanem az eszményt, amilyenné változik, ha a kommunizmus megvalósította az emberi társadalom céljait. Követelték tőle, alkosson meg egy mítoszt, melyben a mesebeli hősöknek kezük és lábuk, sőt, párttagsági könyvük van. Követelték, írja le a bolsevista mítosz Olümposzán lakozó isteneket, egyszerű, jóságos, ember-isteni mivoltukban, s az írók valóban odát írtak Lenin szakállához, Sztálin szeméjéhez és rigmusos művekben ünnepelték a fogoly országokban pontifikáló szovjet-alkirályok testi mivoltát és lelki kiválóságait. Kötelező írói feladat volt a Kombájn, a Műszak, a Gép, a Gözke, a Pártszervezet dicsőítése. S egy nacionalista irodalom, amelynek vezérszólama volt egyfelől mindenfajta nacionalizmus ócsárlása, másfelől a szovjet-nacionalizmus istenítetése, e műfaj minden előző példaképeit meghazudtoló módon és hangnemben harsant fel az új költők lantjain és írógépein.

Még azok az írók is, akik hittek a kommunizmusban, de nem voltak kontárok, zavartan, dadogva követték ez utasításokat. A pártot verseikben Anyának, Kedvesnek nevezték, s a türelmetlen, sóvárgó szerelmes lihegő hangján ábrándoztak ez eszményi Szerető, a Párt szépségeiről. Mindamellett érzett hangjukon bizonyos csalódottság. „*Zufrieden bin ich, aber mir ist nicht wohl dabei...*“ – énekelte Goethe a francia forradalom idején. Ilyen csalódott „elégedettség“ érzett a kommunista irodalmon is. A párt szaktudósai hirdették, hogy az íróknak nevelésre és türelmi időre van szükségük, amíg megértik a század nagy élményének, a kommunista világrendnek igazi jelentőségét. Ahogyan a Krisztus utáni első századokban az antik műveltségű szellemi ember a kereszténységben még nem láthatott mást, mint vallási, filozófiai, világnézeti, társadalmi *készülődést* a még mindig fennállani, létezni tetsző régi rend, az antik világ ellen, holott a valóságban – mint Szent Jeromos álma bizonyítja – a nagy per már *eldőlt*: úgy a kommunizmusról is azt hiszik sokan, még viaskodik a régi rendszerrel, még mérkőznek a pártok, még van ellenállás a humanisztikus világrend részéről, de a valóságban már eldőlt ez a harc – így hirdették a kommunisták –, s már él egy nemzedék, amelynek álmában és életében a kommunizmus valóság. És ez a nemzedék büntudatot érez, amikor a humanista Thomas Mannt olvassa... Ez a képmutató érvelés hazug volt. A kereszténység az ember természeti jogaiért és isteni eredetű lelkének szabadságáért küzdött, akkor is, ha történelmi fejlődése során ezek az eszmék, a századok változó gyakorlatában, időszakonként elhomályosultak. De a postulatum a kereszténység számára mindig eleven maradt. A kommunisták egy társadalmi utópia ürügyén nem az emberi szabadságot, hanem az emberi szolgásgát eddig soha nem álmodott méretű megvalósítását akarták. Az írók érezték a kommunista érvelés hazug voltát és hallgattak, vagy zavartan szajkolták, amit a párt szellemi nevelői sugalmaztak.

A kommunista rendszer természetesen számolt azzal, hogy a régi világ műveltsége még sokáig „fertőzi“ az új világ szellemi életét. A rendszer tudott arról, hogy az írók minden időben nehezen találták csak meg helyüket a forradalom gyakorlati, hétköznapi valóságában. Tudta azt is, hogy a korszerű „aufklärístá“-val szemben elnézőnek kell lennie. Tudta, hogy a francia forradalom kihatása az európai szellemi életre nem volt egységes. Goethe első pillanattól elutasította a forradalmat. A „*Hermann und Dorothea*“-ban olvasható ugyan néhány bólogató sor az ünnepélyes érzésről, amely elfogja a történelmi szemlélet, amikor ... „*der erste Glanz der neuen Sonne*“ ... megvilágosodik és ... „*man hörte vom Rechte der Menschen!*“ De aztán mást is hallott Goethe és elment anyagot gyűjteni, „környeztanulmányokat folytatni“ a csatatéren a „*Kampagne in Frankreich*“ naplójegyzeteihez... Azok a német és angol aufklärísták, akik a francia enciklopédisták mellett legalább úgy dolgoztak azon, hogy alakot kapjon az emberek lelkében mindaz, ami koreszme és változásra érett, mint a politikusok – Leibniz, Lavater, Hume, Shaftesbury –, a gyakorlati következmények felett elcsodálózkodtak. A kommunista rendszer tudta, hogy a költők közül egyesek a francia forradalom kezdeti idejében lelkesedtek. Klopstock, Wieland, Herder, még Hölderlin is lelkesen üdvözölték a virradást. A filozófusok, Kant és Fichte méltóságteljesen bólogattak. Pestalozzi is lelkesedett, Pindemont éppen úgy híve volt a „*változás*“-nak, mint Angliában lord Stanhope, Thomas Paine. A nagy költők, Coleridge, Wordsworth rikkantottak boldogságukban, mert „*felvirradt a szabadság napja*“. De a rendszer tudta azt is, hogy a rikkantás elhangzott és a költők csalódottan néztek össze. Először az angolok kezdtek fanyalogni. Véres volt a forradalom – milyen meglepő! – az „*emberi jogok*“ embertelenek voltak a gyakorlatban... Burke orrát fintorgatta, Gentz, Alfieri, Klopstock, Wieland felháborodottan jelentették ki, hogy a forradalom becsapta őket. E felháborodott tiltakozások alján zengett még egyféle nosztalgikus alaphang, mint ma a csalódott társutasok és az ex-kommunisták vallomásaiban. A forradalom mindig elmulasztja, hogy az aufklärísták költők és gondolkozók ízlése és formanyelve szerint legyen forradalom: a stílust a francia forradalom idején nem Goethe és Wordsworth diktálta, hanem a véres és szájas zszurnalista, Marat, ahogy az orosz forradalom nem Gorkij hangján szólalt meg, hanem kontár propagandista újságírók lantján. Mindez, egészen kicsiben, de kísérteties hűséggel, megismétlődött az aktázó bolsevista „forradalom“ időszakában az én hazámban és mindenütt a vasfüggöny mögötti országokban. A rendszer tudta, hogy a művelt kortárs mindig megsértődik a forradalomtól. De mint ahogy a forradalom nem törődött a művelt kortárral másfél évszázaddal előbb sem, hanem elkobozta a disszidensek vagyontát, bement a börtönökbe és legyilkoltatta a túsokat, reakciónak kiáltott ki mindenkit, aki nem ökbölte teli tudóval a *Marseillaise*-t, úgy a kommunista forradalom sem kímélte végül a finomabb kortársi szellemek érzékenységét.

A vádemelés az írók, a művészek, szellemi vezetők ellen, akik nem „*pozitív*“-ak, a türelmi idő lejártával mind hangosabban és kíméletlenebbül hangzott el. A szerep, amelyet a humanista, nyugati szellemű irodalom képviselőinek – így például nekem is – felkínáltak, olyasféle volt, hogy vágjam le a fejem, s aztán a levágott fejemet üstökömnél megragadva emeljem a magasba és így – levágott fejfel – mondjak egy nagy vádbeszédet önmagam és osztályom ellen, hangsúlyozva, hogy csak a kétkezi dolgozók műveltségének van jogosultsága. Ha ezt megtettem, elhajthatom fejem a szemétre és ők, a bolsevisták, tisztességgel eltemetnek. Minthogy a feladat nem volt vonzó, nem vállaltam el. Akadtak mások, akik ezt megkísérelték. Nagyon rövid idő múltán a valamikor oly különös, gazdag, színes magyar irodalmi élet tökéletesen hűdött volt. Úgy hatott ez a kommunisták által „*átszervezett*“ magyar irodalom, mint egy ember, aki valamilyen nagy megrettenés következtében apoplexiássá változott, elfelejtett beszélni. Megjelentek folyóiratok, könyvek is. De az irodalomnak nem volt lelke többé. Az írók ebben a megrettent hallgatásban Nyugat felé figyeltek. Választ vártak a Nyugattól, választ, amely irányítás, érv, felelet. Ha igaz, hogy az első nagy keleti kérdésre, melyet a Kelet a Nyugathoz intézett, az arabs betörsésre válasz volt a renaissance, s ha igaz, hogy a török barbárság Nyugat ellen intézett támadására a Nyugat a reformációval felelt: milyen lesz most a Nyugat válasza? Ezt kérdeztük sokan, fokozódó feszültséggel és félelemmel.

10.

Magyar író akartam lenni és otthon, magyarul akartam írni, a nép nyelvén, amelyhez tartozom. De az író – ha lelkében ellenállt – a kommunista társadalomban hamarosan eretnökké változott. Ebben az időben, 1948 tavaszán határozták el a kommunisták az „*időszerűtlen műemlékek*“ – szobrok, emlékművek – lebontását: mindent lebontottak, ami a nemzetet múltjára emlékeztethette. Ilyen időszerűtlen „*műemlék*“ volt a magyar irodalom is. Az író, aki eretneki szerepet vállalt, vétett a kommunista államvallás ellen. Nem sok

idő múltán minden ilyen író félelmes magányban maradt. Néhányan, akik nem tartoztunk a „vonal”-ba, úgy hatottunk, mint egyféle idejétmúlt műemlék.

Mint ahogy más „szerep” nem volt számomra hazámban, mint írónak lenni és magyarul írni, s minthogy meggyőződtem róla, hogy ezt a szerepet nincs módomban többé betölteni, elhatároztam, hogy elhagyom az országot. 1948 nyarán egy külföldi kulturális meghívás módját adta reá, hogy Svájcba utazzak. Erről az útról nem tértem többé haza. Hosszú csapatba állottam be vándorok: közel négy évtizede úzi a különféle színű jelmezekbe öltözött zsarnok az orosz, a német, s más és másféle nemzetiségű, de lényegében mindig az önkény elől menekülő szabad szellemeket a számkivetésbe. De a tudós, a zenész, a képzőművész remélheti, hogy hazája határain túl is kapcsolatot tud találni életműve számára a szabad emberek világával. Az író, ha elhagyja az anyanyelv légkörét, az idegenben nyomorék marad. Protézisek, néha kitűnő mankók, sikerült fordítások segítségével vándorol a világban, de az a sajátos dallam, az a nemes cinkosság, ami az anyanyelven belül éppen úgy tartalma az írói műnek, mint az értelmi tartalom, elsikkad a fordításokban. Az író, aki az anyanyelv rejtettségéből kilép a világba, néma énekes marad. De még mindig méltóbb a szellemi emberhez, vállalni ezt a sorsot, tehát a hallgatást, mint parancsszóra fennhangon hirdetni azt, amiben nem hisz.

A magyar irodalom ezekben az években elsorvadt, éppen úgy, mint a magyar műveltség. Ez az irodalom és műveltség a nyugati szellemnek ezer éve alkati tartozéka volt. Ha megsemmisül, egy nemes hanggal szegényebb lesz a világszellem. Ugyanígy sorvad el ezekben a fogoly országokban a balti, a lengyel, a cseh, a szlovák, a román, a bolgár szellemiség is. És így sorvad el ezekben a nagy orosz szellemiség, amely a századforduló körül olyan mély ösztönzést tudott adni a nyugati világnak. Az írónak, aki a vasfüggöny mögött ezekben kilépett a szabad világba, két feladata maradt. Az egyik, meg kell mentenie a diaszpóra magányában hazája irodalmának szellemét. Ez, magányosan, nehéz feladat. Egy nemzet szellemi öntudata az *oxigén*, amelynek serkentő hatására egy szellem szikrát vet. *Consensus* nélkül nincsen irodalom. Mégis, meg kell kísérelni ennek a katakomba-irodalomnak megvalósítását. Nemcsak ezek a nemzetek lesznek szegényebbek, hanem a világ lesz szegényebb, ha e nagy történelmi és kultúrahordozó szereppel gazdag népek műveltsége elsorvad a vasfüggöny mögött a szellemi sterilizációs telepeken.

A másik feladat e népek írói, tudósai, művészei számára, otthon és a számkivetettségben: felkészülni, szellemileg is, a pillanatra, amikor szabadon dönthetnek sorsuk felől, s a közös szerencsétlenségéből, amely e népeket sújtotta, levonni a közös együttműködés történelmi kötelességének gyakorlati következményeit. A közös sorscsapásból csak a nacionalizmus sorompóin túlemelkedő föderalizmus öntudata biztosíthatja a jövőt e nemzetek, Európa egésze számára. A leckét, minden következménnyel, feladta az idő. Az írók, a tudósok és a nevelők feladata, hogy e nehéz vizsgára előkészítsék kortársaikat.

New York, 1952. szeptember 12.

* A kiadatlan írást a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött hagyatékából közöljük. Címét és alcímét mi adtuk. (A Szerk.)

Mészáros Tibor

„A poklot csak az ördög tudja szakszerűen befűteni“

(Eligazító gondolatok egy ismeretlen Márai-írásához)

„Az író, aki az anyanyelv rejtettségéből kilép a világba, néma énekes marad.
De még mindig méltóbb a szellemi emberhez, vállalni ezt a sorsot, - tehát a hallgatást -, mint parancsszóra fennhangon hirdetni azt, amiben nem hisz.“

Márai a háború utolsó időszakát Leányfalun töltötte feleségével. A következő három év egyre közelebb vitte a felismeréshez, hogy választania kell: írni (tehát élni) akar szabadon, vagy elfogadja az új hatalom által kínált szerepeket. Nem volt ez igazi alternatíva számára; korábban megvádolták „baloldali liberalizmussal“ (Az „Újság“ tárcaírójaként, 1923-1936 között írt a lapba), majd a *Pesti Hírlaphoz* távozásával illetve az *Új Időkben* megjelenő írásai miatt cikkeztek ily módon: „Márai átment a jobboldalra.“ (Pl. Méliusz József cikke a Magyar Nap 1937-es évfolyamában.) Igazából sehol sem érezte magát otthonosan és barátok között, amikor valahová „pártosan“ kellett elköteleződni.

1945 után kétkedve fogadta a szovjet „felszabadítást“: csak „szabadulásként“ élte meg, nem megváltó élményként. (Ebből az élményvilágból táplálkozik nemrégiben először megjelent *Szabadulás* című 1945-ös regénye, *Verses könyve* és a naplókól kimaradt, folyamatosan kiadott jegyzetei.) Hiányzott számára a „térfogat“, a levegő, ezért egyre kevésbé volt képes írni – és egyre kevesebb lehetőséget kapott az írásra. Korábban évente kétszáz cikke is megjelent napilapokban, most szinte kizárólag a *Magyar Nemzet* közölte tőle írásokat. (Itt jelent meg a legtöbb támadást kiváltó *Eupalinos vagy az újjáépítés* /1947. júl. 20. 5. p.) című írás, mely után a Nyugatra induló Arlberg-expressz már a végső lépést jelenti.) Könyvei eladásáról is hírt kapunk az egyik hetilapból (Színház, 1947. febr. 17. 18. p.): az örök találkozás, a könyv, az olvasás sem lehet teljes élmény, nincs mód az elvonulásra, a menekülésre Aranyhoz, Krúdyhoz, Dantéhoz: „...amikor összebombázott és romba dőlt budai házam előtt a járdán ültem és bámultam azt, ami egy világból, amelyhez tartoztam, tömélékes állapotban maradt.“ Még itthon, egy interjúban úgy nyilatkozik, hogy „a legközelebbi időben megírom az Egy polgár vallomásainak harmadik kötetét.“ Később ebből az írói szándékból született meg a *Föld! Föld!* (1972) című visszaemlékezése: dokumentuma annak, miért kellett elhagynia az országot: „Megértettem e pillanatban, hogy valaminek vége van, egy világ darabokra törött. Ebben a világban születtem, nevelkedtem, minden jót és rosszat, amit az élet adott, ettől a világtól kaptam.“

Mindaz, amit elvettek tőle, élete végéig tartó elvet, magatartást alakított ki benne: „amíg Magyarországon szovjet csapatok tartózkodnak, és nem lesznek szabadon kiírt, demokratikus választások, külföldi megfigyelők részvételével, addig műveim kiadásához nem járulok hozzá.“ E gránittá keményedett elv korai megfogalmazása a mottóban fentebb idézett gondolat is. Nem tudott hinni az ígéreteknek, a szép szavaknak; hajthatatlan maradt élete végéig, ami nem annyira szerep, póz, mint szükségszerű követelmény, ahogyan az emigrálás is az volt számára. (Nem „hatotta meg“ egy hazai filmrendező 80-as évek elején fogalmazott levele sem, amelyben számon kérte rajta feleslegesen kemény magatartását, de Simonyi Imre költőbarátja sem tudta elérni, hogy Gyulán bemutatthassák – 40 év után – „A kassai polgárok“ című drámáját.)

Megdöbbenő a most először közölt visszaemlékezésnek az a ritmikusan, különböző megfogalmazásokban visszatérő mondata, amely emigrációjához, a *Halotti beszéd* vagy a *San Gennaro vére* (1965) értelmezéséhez fontos adalékkul szolgál: „Itt a helyem, így gondoltam, itt akarok maradni. Magyar nyelven, magyaroknak akarok írni.“ Ebből is sejthető, mit jelentett átélnie: „Össze tudod még rakni a Margit-szigetet“, vagy a szimbólummá nőtt „...és lehull nevedről az ékezet.“

A *Halotti beszéd* című verse mutatja annak beteljesedését, hogy csak a nyelv maradt számára (ha töredékesen is), hiszen:

„Túrd, hogy már nem vagy ember ott, csak osztályidegen

Túrd, hogy már nem vagy ember itt, csak szám egy képleten.“

Azért „támadta“ következetes keménységgel a szovjet berendezkedést és hazai képviselőit, mert mindent elvettek tőle, ami írói létét lehetővé tette: szabadságot, magyarságot, írótságot. Ezért fogalmaz élesen és találóan posztumusz naplójában, 1988 nyarán: „Magyarországon őrsváltásról beszélnek. Az őrsváltás ürügy, hogy egyik kommunista félreállítsa a másik kommunistát és így mentesse a kommunista rendszert. De a rendszer megbukott, már nem is azt akarják menteni, hanem a szajrét.“

1948-as, eredetileg kihagyott naplójegyzetei alapján mélyebben szembesülhetünk azzal is, mit jelentett számára az emigrálás kényszere. Ebben – jelen írásához hasonlóan –, „mint lázbeteg, aki föleszmél“ újra meg újra indokolja önmaga számára a távozás szükségszerűségét; megerősíti és felmenti magát, hogy el kellett hagynia hazáját. Pl. „Nem tehettem mást. Nem voltam »könnyelmű«, amikor elmentem hazulról. Nem tehettem mást.“ vagy „Ma hat hete, úton A.-del Visegrád felé. A 45-48-as naplóm kéziratát lopjuk ki a városból.“ Ezért utal többször arra, hogy hány hét telt el életeket meghatározó lépése után és ezért írja itt közölt visszaemlékezése 10. fejezetének elején: „Magyar író akartam lenni és otthon, magyarul akartam írni, a nép nyelvén, amelyhez tartozom. De az író, – ha lelkében ellenállt, – a kommunista társadalomban hamarosan eretnökké változott.“ El kellett mennie, mert „az öntudat erősebb az önkénynél.“ A két megoldás, melyet írása végén az emigráns feladatoként jelöl meg, lehetetlen vállalkozássá lett számára. A haza irodalmának szellemét nem lehet csonkulás, sérülés nélkül átmenteni, ezért szükségszerű a páncél felvétele, a katakombai-irodalom kialakítása. A másik feladat, a szabadságra való felkészülés életparancs volt Márai életében, de mire ez ténylegesen bekövetkezett idehaza, ő már „sürgetve a behívót“ – elment.

Most először publikált írása visszaemlékezés és társadalom-elemzés, egyén és történelem, író/művész és hatalom viszonyát vizsgálja. Személye, magatartása megértéséhez kulcsfontosságú sorokat olvashatunk; igazolja ezt az is, hogy két évvel később, 1954-ben írt egy második tanulmányt, (gondolatilag jelen írása folytatása, kevesebb subjektív elemmel), melyben – a fő gondolatokat megtartva jelen írásából – a rádiózás, a Szabad Európa Rádió feladatát elemzi az otthon élők felé. A rádió munkatársaként átélhette, hogy mégis vannak „olvasói“ vasárnapi krónikáinak, s ebbe – ha zavarni tudja is, – a hatalmat birtoklók sem szólhatnak bele.

Fried István

A „freudizmus“ - ahogyan Márai elgondolta

„Egyre messzebb vagyok valamitől? Nem tudom. Lehet, hogy egyre közelebb vagyok valamihez.“
Márai Sándor: Napló (1945-1957)

Márai mértéktartóan elismerő cikket közölt Freud nyolcvanadik születésnapjára¹, miután már több művében hasznosította a bécsi mester lélekelemzési megállapításait. Összhangban azzal, hogy mily sokszor és mily változatos formában reagált a bécsi századelőre, Peter Altenberg és Alfred Polgar műveire, Kafkára és Schnitzlerre, mint a Monarchia-szöveg alakítóira, Werfelre és Krausra, valamint az ausztriai nyelvbölcseletre, a nyelvválság-elméletre, amely nem egy ízben egy egyetemessé mélyülő neurózisnak jelzéseként könyveltetett el. Márai állandó témája a küszöbszituációban helyét kereső személyiség, aki önnön személyiségzavaraival küszködik, benne érezvén a felszínre törni a világnyi zűrzavart. Márai kereste az „analitikus“² regény korszerű változatát, amely képes híven beszámolni a kommunikáció-képtelenségről, az értelem meg az ösztön szünni nem akaró kiszorítódásáról, illetőleg a szépségvágy eltorzulásáról a „realitások“ között. Még tovább: a századfordulós reménykedés egyfelől a világ nyelvi uralhatóságában, másfelől a személyiségnek oly értelmű megalkothatóságában, amely szavatolni látszik – a külső-belső konfliktus-lehetőségek ellenére – a világ rendjét, Márait szintén megkísértette. A századforduló osztrák-magyar gondolkodásbeli antinómiáitól nem tudott és jó darabig nem is akart megszabadulni. Több ízben leírta, hogy oly korba született, amely már nem az alkotásé, pusztán az őrzésé, ugyanakkor, inkább az 1930-as évek végétől kezdve, ugyanezt a (bár kissé korábbra helyezett) korszakot az értelem, a polgártudat, a műveltség akarása periódusaként tartotta számon. Aligha maradhat említetlen, hogy a századfordulós „betegség“-esztétikát idézhetté föl. Nemcsak a művészet mint nemesítő betegség, vagy a betegség, mint a művész megbélyegzettségének és kiválasztottságának jele jól ismert képletét, hanem közösség és művész különbözőzésére, a művész *secessio*jára is utalhat. Mellékesen jegyzem meg, hogy Stefan Zweig Freud-tanulmányára hivatkozik Márai, s ezáltal meg a Jókai-regényt idéző címmel eleve jelzi az „irodalmi“ nézőpontot, ennek szolgálatába állítva a poentírozó előadást, amely a rokonszenvről árulkodó ismertetés és távolságtartás között lebegtetni a gondolatmenetet: „Sokáig divat volt félreérteni. Aztán divat volt túlságosan megérteni:“

Az említett, Freudot bemutató írás részleges érvényességű feleletet ajánl a Márai-életmű némely dichotomikus vonatkozására. Az alkalmiságon túl, a számvetés igénye munkál benne, az alapos ismertetés nem feltétlen azonosulás vagy egyetértés, az emberiség gondolkodástörténeti fordulatainak tisztelete sem vezet a túlbecsüléshez. Ám ott nem érezhető a távolságtartás, ahol önnön írói problémái ütköznek a Márai-interpretálta Freud-tézisekbe. Az olyan axiomatikus mondatok, mint: „Az ösztön örökké éhes; az értelem örökké cenzúráz“ – nem egy Márai-műnek összegzése/mottója lehetne; vagy az efféle tömörítés, mint: „Tanának végső értelme, hogy egészséges ember csak az lehet, aki vágyait összhangba tudja hangolni a valósággal. Az ilyen ember, s csak az ilyen, hasznos tagja a közösségnek. Mindenki más beteg; a szabály alól csak a művész kivétel“, akár a századfordulós „betegség“-esztétikát idézhetté föl. Nemcsak a művészet mint nemesítő betegség, vagy a betegség, mint a művész megbélyegzettségének és kiválasztottságának jele jól ismert képletét, hanem közösség és művész különbözőzésére, a művész *secessio*jára is utalhat. Mellékesen jegyzem meg, hogy Stefan Zweig Freud-tanulmányára hivatkozik Márai, s ezáltal meg a Jókai-regényt idéző címmel eleve jelzi az „irodalmi“ nézőpontot, ennek szolgálatába állítva a poentírozó előadást, amely a rokonszenvről árulkodó ismertetés és távolságtartás között lebegtetni a gondolatmenetet: „Sokáig divat volt félreérteni. Aztán divat volt túlságosan megérteni:“

Az írás kétfelé irányít. Az egyik irány a freudista tanok leírása, „érthető“-vé tétele. Ebben a körben esik szó Freud nyomán az európai gondolkodástörténet három fázisáról. A kopernikuszi világmépelfogadtatása lenne az első, a darwini rendszer a második. A harmadikat Márai így foglalja össze:

„Freud (...) csodálatos nyelvalkotó erővel, egyszerű szavakkal bejelentette, hogy a tüneményt, ami vagyunk, tehát értelmünket és egyéniségünket, gondolatainkat és hajlamainkat nemcsak tudatunk alkotja és érzékeli, hanem a homályosabb, ismeretlen erőknél összege, amelyek a lélek tudat-mögötti területein felgyűlt indulatokat, vágyakat és félelmeket szabályozzák.“

Ez a triád a „felülről“ „lefelé“, sőt: „befelé“ haladó sorban helyezkedik el, a szinte felfoghatatlanból a szinte felfoghatatlanba, a „tudatalatti“-ba vezet, a végtelenből a személyesbe, amely a maga nemében valamiképpen aligha nevezhető teljes biztonsággal végesnek.

Freud Márai-interpretálta Európa-Ázsia metaforája szemlélteti a tudatos-*tudatalatti* viszonyát. „Minden magasrendű emberi civilizáció megegyezésekre épül“, az értelem helyesli „e fegyelmézést“. Ez volna Európa. Ázsiában „más mértékkel mérnek vágyat és igényt“, az ösztönélet fellázad. Ezt az értelem nem tudja „hathatósan elfojtani, cselekedetben, tehát kriminalitásban, vagy elfojtásban, meghunyászkodásban jelentkeznek.“

Talán megengedhető állítás: a *Zendüloket*⁴ le lehetne írni e képlet alapján. A szocializált, domesztikált társadalom igényli, hogy „tiszteljük a magántulajdont“, a Banda tagjai rendszeresen és különösebb cél nélkül (a zendülés, a kivállás jelzésekként) lopnak; „vigyázzunk egymás ízlésére és érdekeire“: ennek épp az ellenkezőjét teszik a tiltakozó érettségizők; „vágyainkat kordában tartjuk“: megalakítván a maguk csapatát, egyetlen vágyuk marad, amelyet a végsőkig ki akarnak élni, nem beletartozni a világba, kilépni a felnőttek örízte rendből. Az ismertető cikk a freudi gondolatmenet szerint zárja ezt a bekezdést, egészségesekre és betegekre osztva az embereket: leverik-e a lázadást (ti. az ösztönökét, „Ázsiáét“), s a leverés nem okoz tragédiát, illetőleg az elfojtásba belebetegszenek-e. Ebbe a kissé kényszerűen szemléletes, messze nem differenciált gondolatmenetbe e helyen annyi illik a *Zendülokből* és az ideérthető, a korábbi és későbbi művek „témakatalógus“-ával szolgáló *Egy polgár vallomásai* önelemzéséből⁵ (amely utólagos voltánál fogva erősen megszerkesztett, „funkcionális“), amennyi a rendből kiszökő kamasz(ok) történetét értelmezi. Az anya (a Család) ízlésdiktátuma ellen tiltakozó fiú „kanárisárgás, fűzős, antilopbetétes gigerli-cipő“-t vesz, „a cipő-motívum aztán évekig visszatért még a családban“, s különféle jóslatokra adott lehetőséget. Márai a „baleset“-et, első lázadását így érzékelteti: „Az ütés váratlanul ért, teljesen lesújtott, a robbanás rázkódásában apró cserepekre tört a »motívum«, amelyet később oly lázasan kerestek. Abban a pillanatban felrobbant a sok, évek óta elraktározódott gyúanyag, mely minden nappal bőségesebben gyűlt fel körülöttem.“ A beilleszkedés és az anarchia tetszenek pólusoknak, melyek között az írónak élnie kell, aki mindvégig érzi „sérülés“-ét. Az írói létet magyarázza az *Egy polgár vallomásai*, az utat látatja, amely „talán mégis vezetett valahová; egy-egy pillanatra magamhoz, s olyan kisebbségekhez, melyekkel rokonságot éreztem, sorsukat, ha ideig-óráig is, magaménak tartottam. Miért kerekednek fel egy napon csoportok, osztályok, vagy társadalmak abból a békés és rendezett idillből, ami a béke, s vetik eszméletlenül magukat a pusztulás kalandjába?“ Innen az első világháborús periódus apáira és zendülő fiaira osztott regényvilágába,

a *Zendüők*be találunk vissza, ám az utóbbi mondatok előre mutatnak, az Unbehagen in der Kultur-ból a jóléti társadalomból kivonuló csoportok, az *Ítélet Canudosban* felé.

Emigrációjában Márai már messze került első nagy korszakától, a *Bébi, vagy az első szerelem, A sziget* és az *Egy polgár vallomásai* részben vagy egészen első személyű regényírásától, amelynek során valamiképpen a személyiség(zavar) magyarázatával szolgált. Néhány tanulság *A lélekidomárba* is beszüremkedik. A gyógyítási „módszer“-t, az elmeorvosi és idegyógyászati praxis erőteljes megkülönböztetését követőleg kerülhet sor *A lélekidomárban* feltáruló másik irány ismertetésére. Máraiban mutatkozik némi szkepszis a freudi módszerrel szemben, csupán „néha“ lehet analízissel segíteni a betegen. Legföljebb kívánja, hogy a freudi „felfedezés“ „igaz legyen, és menedéket, gyógyulást adjon szenvedő emberek millióinak“. Freud „igazi jelentősége nem is orvosi, hanem szellemtörténeti jellegű“. Alább még egyértelműbben: „Új szemléletet adott a világnak“. Elsőre szerényebben fogalmazva: „merjünk szembenézni a valósággal“. Ugyanis az értelem s az ösztönök párviadalának nem feltétlenül, olykor nem is elsősorban az értelem a nyertese. Már csak azért sem, mivel az értelemnek nemcsak van „hátsóudvara“, „ahol szemét, rozogás és rendetlenség fogadnak“, továbbá: „Ragaszkodunk ahhoz, ami isteni bennünk, értelmünk egyedülvaló felsőbbségéhez“. Márai Freudról gondolkodva mintegy előlegezi a „felvilágosodás dialektikájá“-nak Adorno és Horkheimer könyvéből származó ideáját, mely szerint az értelem mítoszlanító munkássága során megalkotott önmitológiáját hozza létre. Az *Egy polgár vallomásai* befejező passzusaihoz aztán az értelem és az ösztön más típusú megosztottságát tételezi Márai. A Freud-esszé soraiban mintha az író a háttérbe vonulna, a „lélekidomárt“ szóltatná meg, kinek mondandóját alig kommentálja. Ami mégis az *Egy polgár vallomásai* befejezéséhez fűzi, bármily laza szálakkal, az egyfelől önvizsgálata, miszerint „szeretet és alázat helyett dölyf, sérülések és bosszúvágy dolgozik bennem. Az értelem és a belátás csillapítják és levezetik az indulatokat; a »gyógyulásban« nem hiszek, a békében sem hiszek.“ Másfelől szembefordulása a „megriadt kispolgár“-ral, a „rettegő és gyanakvó világ“-gal, a „nyájösztön rémuralmá“-val.⁷ Freud jelentőségét, tudniillik mi az a *szellemtörténeti* teljesítmény, amelynek révén kiválik a kor gondolkodói közül, egy magatartásformában jelöli meg: „Freud arra nevelte korát, hogy nézzen szembe a valósággal, vállalja ember-voltát, ne féljen úgy a haláltól, s ne féljen oly bonyolultan a vágyaitól.“ Márai regényeinek „halál“-jelenetei mintha ennek a megállapításnak jegyében készültek volna, valójában a személyes, a saját halál rilkei gondolatát is tematizálva. Freud következő érdeme a „phobia“ emberi nyelvre fordítása. „Szerinte a »phobia« nem más, mint félelem a kísértéstől.“ Ide egy Márai kulcsszó kívánczik, a „kaland“-é, amely a kísértéssel szembeszegülő ember fő vonása, más szóval: az ember voltát vállaló emberé, aki nem tér ki a kaland hívása elől. „A kísértés maga a világ“. Ennek alapján egészségesekre és betegekre tagolódik az élet; a megkülönböztetés alapja itt a világra tárt s a világ elől elzárkózó személyiség egymással szembeállítható magatartása. „A beteg kizárja a világot, egyre sűrűbb, tömörebb bástyákat épít félelmében önmaga körül. Az egészséges ember félelem és illúziók nélkül néz szembe a világgal, várakozással és közönyösen, élvezőképesen és fegyelmezetten.“ Lehet, hogy Freud-interpretációképpen megállja helyét e konfrontáció, Márai írói világában messze nem így alakulnak a szereplői sorsok. Az átjárás egyik „állapot“-ból a másikba helyenként szinte akadálytalan, az elsőnek rajzolt szituáció a Márai-regényekben nem bizonyosan félelem, netán szorongás következménye, a másodikra viszonylag kevesebb példát találunk. Akár a gyertyák csonkig égnek önmagába, a titok megfejthetlenségébe temetkező tábornokát vesszük szemügyre, akár a maga regényeiből világot építő és abba bezárt Szindbádót, feltehetőleg nem a betegség-egészség ellentétpárja a meghatározó, inkább egyfelől a várakozással teli és közönnyel szembenézés, másfelől egy oly világépítési kísérlet, mely kénytelen tudomásul venni, hogy a „világ“ talán csak szimuláció, lényege látszatvilág-volta. Nem annyira illúzió, mint „múltváras“, a jelkép újraélése. Tán ezen a ponton válik igen szembetűnővé Márai esszéjének kettőssége: az ismertetés találkoztatása Freudhoz fűződő, személyes viszonyának leírásával. Merthogy Márai már korábban tanulmányozta Freud műveit, arra megelőző művei tanúk.⁸ Az *Egy polgár vallomásainak* mindjárt az elején fölbukkan Freud neve, keresztapja jellemzésekor említődik az „alacsonyrendűségi komplexus“ („amiről ő semmit nem tudott, de a fiatal Freud, aki akkoriban Charcot klinikáján figyelte a hisztérikus betegeket, maga sem ismerte még ezt a műszót“). A keresztapa sorsának elbeszélése az évfordulós írást idézheti föl. Más családtagok rajzáinak kapcsán szintén átüt a „freudista“ hatás, mint ahogy az önelemző passzusokban is lelhetünk utalásokat a Freud-olvasmányokra.

Ez azonban csak „filológiai“ igazolja Márainak a korszak magyar íróival többé-kevésbé azonos mélységű Freud-ismeretét. Ennél talán többről is lehet szó. Árukkodó jelnek vélem a több ízben idézett esszé befejezését: itt mintegy mérlegre teszi Márai a Freud-életmű szellem- és szemlélettörténeti hozadékát. Kétségtelen tény Freud „zenije“, jelentősége mégsem módszerének közvetlen hatásában konvertálható, akár a hétköznapi, akár az írói tevékenységben könnyedén aligha hasznosítható jellegében sem lehet föl. Az 1930-as esztendőkrízeológiájának évadában, a kollektív neurozisz évtizedében Márai nem érzi elégedőnek a Freud kidolgozta terápiát arra, hogy – metaforikusan szólva – „egy lajhárból oroszánt, gyávából hőst, lustából cselekvő embert tudjon nevelni“. Végkicsengésként saját tapasztalatát közli: „A boldogságra és békére ez a lélekidomár nem tudta megtanítani az emberiséget. De kényszerítette a XX. század emberét, hogy találkozzon és szembenézzen legveszélyesebb ellenfelével: *önmagával*.“ Talán ott munkál Máraiban a XIX. század öröksége, az én-megosztottságra rádöbbenése: a hasonmás-változatoktól a nappali és éjszakai, büntelen és bűnös emberre szétesettség tudatáig (mint Babitsnak *A gólyakalifájában*)⁹ az irodalom különféle alakváltozatait fejlesztette ki a személyiségre leselkedő fenyegetettség regénybe foglalásának. E talán túlságosan is látványos megjelenítésnek azonban annyi „üzenete“ mégis volt, hogy a személyiség írói megalkotottsága, a harmonikus személyiség tételezése problematikussá vált. A Márai-regények e problémává lett jelenségnek erednek nyomába; föltárják, miként lett az ember önmaga legveszélyesebb ellenfele. A hagyomány szabta rendszer(ek)ből kilépő személyiség elhagyhatta kötöttségeit, ám ettől még nem lett szabad, hiszen önmagával kell még (meg)küzdenie. Az *Egy polgár vallomásai* zárófejezetei éppen nem a teljes önmagára talál(hat)ás jegyében születtek. Előbb az újsáírás, majd az író-lét lesz a számadás tárgya, menekülés és „visszarokadás“ váltja egymást. A szókincs árukkodik: önmaga helyét, lehetőségeit keresi a „visszatelepülő“ író. Az egészség-betegség dichotómia ebben a viszonylatban is fölmerül: „A munka, mint valamilyen betegség, lassan elhatalmasodott életemben. Írni nem »egészséges« embernek való feladat.“ Kendőzés nélkül beszél neuroziszáról, „analitikus“-át idézi, Osvát Ernőt, aki szerint az írás életmód. Majd: „szorongva és gyámoltalanul éltem a munkával szemközt“, s a feloldást az Apa halála hozza. Csak az lehet ama katartikus élmény, mely felszabadítja: „különös, fojtogató szabadságérzés fogott el, mintha azt mondták volna: most már minden szabad, beléphetsz az anarchista pártba, felakaszthatod magad, minden, minden szabad... Ezzel a »szabadsággal« persze nem lehetett elkezdni semmit.“

További árukkodó(?) jel: önéletírásának vallomásformát (műfajt?) választott Márai; mintha a pszichiáter számára írná le sérüléseit, sértődéseit, öröklött és szerzett (kényszer)képzeteit, az adatszertű hitelesség látszatát keltve. Egy-egy mondata, figurája, epizódja előbb vagy utóbb önálló irodalmi művé, többnyire novellává kerekedett, sugalmazva(?) amit az *Egy polgár vallomásai* állít: „állandóan, minden leírt sorral ugyanazt a mondanivalót akarom kifejezni, köteteken és műfajokon át, az áradás egyetlen, közös delta felé hömpölyög, s én már éppen csak jelen vagyok egész életemmel és sorsommal ott kell lennem, mert valami ki akarja fejezni rajtam keresztül magát.“ Nem hiába volt Márai Proust-nak, Joyce-nak, Virginia Wolfnak egyik első magyar ismertetője, a tudatáram-technikát alaposan megfigyelte. Korai, expresszionista korszakában¹⁰ bőségesen élt a szinte ellenőrizetlenül áradó szabad asszociációkkal, ám ekkor inkább a felfokozott hanqulati tényezők adekvát nyelvi formájával kísérletezett, a *Zendüők*kel¹¹ jutott el az igazi

szembenézéshez. Itt szintetizálta expresszionista periódusa generációs lázadásának tematikáját a személyes sértettség okozta traumák kibeszélésének önterápiás írói módszerével, a *Menschheitsdämmerung* extatikus hangvételét a belső monológok biztosította „vallomásosság”-gal. Mindebből – és csak ebből – lesz-lehet irodalom, miként ezt Ábeltől halljuk: „Egyszer, talán nagyon sokára, le akarok írni mindent, amit láttam és hallottam életemben, s amit gondoltam, mindent, egyetlen nagy könyvbe, ezt a várost is, Tibort, Amadét, Etelkát s mindent, amit még látni és hallani fogok addig. Ez lesz a legnagyobb könyv a világon, minden benne lesz, egészen úgy, ahogyan láttam.” Igen hangsúlyos e passzus, mivel a *Zendülők* nemcsak „iskola/gyermek”-regényekre reagál (szóba került már Cocteau¹², említendő Franz Werfel¹³, kinek Márai fordító-olvasója volt), hanem a szépségvágy okozta kísértésekre is, amelyek a XX. század elejének ugyancsak több változatban és műfajban feldolgozott jelenségei. Nem egyszer közvetlenül az írói létformához kapcsolódva, máskor az átlagmoral ellen lázadva, több ízben válságszituációt megjelenítve bontakozik ki a mikrovilágban mindaz, ami a makrovilág ellenében kíséri meg a más életrend/kapcsolatrendszer kialakítását. Szinte dadaista gesztusnak tetszik, hogy „Helyes és dicsőretet érdemel cselekedet volt például tíz sor szöveget több napos fáradtság és vesződség árán betanulni egy svéd könyvből, olyan nyelven, melyet e vidéken senki nem értett.” A Banda tagjai „A szellemi erő kifejtést nem vetették meg, de csak akkor, ha semmiféle gyakorlati célra nem vezethetett”. Ennek az én-dekonstrukciónak létét elsősorban az legitimálta, hogy különbözött, kétségbe vonta az apák világát, a lapos racionalitás ellenébe szegezte a nem-racionálisat. Az *Egy polgár vallomásai* a család, az iskola, az intézet, Németország, Franciaország, Anglia, Itália stációin át vezet az író-lét különbözős voltának tudatos vállalásáig, szinte a beavatási szertartás rituáléját követve, egyben keresve az utat befelé, az énnel való találkozásig. Az ön-megismerés epizódjai olyan értelemben állnak össze regénnyé, hogy megőrzik a terápiás jelleget¹⁴, szüntelen kutatják a sértettség eredetét, okát, nem elégedve meg a leegyszerűsítő értelmezésekkel. Ha Márai egy művében pontos és hihető magyarázatát leli gyermekkori neurózisának, másutt magyarázatát kiegészíti, rétegzí, kóros magánossága és menekülni vágyása e magánosságtól egyszerre jelentkezik, a kilépés reménytelenségének írásba foglalása képes csak ideig-óráig biztosítani a személyiség egyensúlyi helyzetét. Mindez a művekből kiolvasható, így fennáll annak lehetősége, hogy az, amit Márai önterápiájának gondoltam, csak fikció, „irodalom”, ennek következtében a divatosá vált, társasági beszéd „freudizmus”-ának, közhelyeknek átpoétizálódása.

Nem kizárólag az idézett Márai-esszével érvelhetnénk e némiképpen jogos feltételezés ellen. Feltűnő, hogy sem a Freud-esszé, sem Márai más műve nem érzékeltet közvetlen kapcsolatot a freudizmus és az irodalom közt. Két külön terület (eszerint), még akkor is, ha Márai regényeiben/novelláiban olykor egészen nyilvánvaló a freudizmus egy-egy tézisének jelenléte, másutt ironizálás a társasági „freudizmus”-on¹⁵. A Freud-esszé záró passzusa elrugaszkodik a freudizmustól. Nemcsak azáltal, hogy közvetlen „gyakorlati” hasznában kételkedik. Hanem azáltal, hogy kiemeli a szűkebb értelemben vett pszichoanalízis köréből, oda viszi, ahol legalább oly mértékű az irodalom kompetenciája: az ember önmagával való találko(z)ásának, az önmegismerésnek területére. A *Zendülők* hasznossági elvet tagadó diákjai önmagáért becsülték a szellemi erő kifejtést, a Freud-esszé a gondolkodás-történetben elért „siker”-t vélte Freud leginkább becsülendő eredményének. Amit úgy is értelmezhetek: az ember visszavezetése önmagához, a tudatával és tudattalanjával történő szembenézés Freud „felfedezése” nyomán az író is ösztönözheti az elszámolásra önmaga lehetőségeivel. „Nem láttam tisztán, hová kalandozhatok el e feladatban; talán soha nem látja tisztán az író a mű őserdejében útját, jelzőtáblák nem kalauzolnak itt, ösztönök és titkos hangok vezetnek a rengetegen át. (...) Minden írói vállalkozásom szökésnek, hűtlenségnek készült, mintha könyörögnék a *daimonnak*¹⁶, most az egyszer engedjen még el, még nincs itt az ideje, most előbb másról szeretnék beszélni...”

Mintha a *Zendülők*et írma tovább Márai, Ábel keresi az önkifejezésnek immár nem gesztusokkal, nem látványos szembeszegülésekkel, mégis: kilépéssel jelezhető írásos formáját, amit az érettségigő még nem tudott leírva értelmezni. E feladat a narrátoré. „Egy éve egyszerre egy résen betört valami, amit nem lehetett előre tudni. S ekkor megtudta, hogy van egy másik világ. Minden elváltozott. Ami eddig édes volt, keserű lett, ami savanyú, olyan most, mint az epe. Az üveg házból őserdő lett.”¹⁷ Nemcsak a nem egészen azonos jelentéstartományú szavak fűzik össze a *Zendülők*et s az *Egy polgár vallomásait*, még az sem lenne helytálló, ha előképről és beteljesülésről szólnék. Talán helyesebb volna, ha a két mű egymásra vetíthetőségét emlegetném. A személyiségválságból felismerés lehet, e felismerés tudatosabbá válása további válságjelenségeket idéz elő.¹⁸ A *Zendülők* Ábeljének ráébredése a két-kettős világra egyben láthatónak – rejtettnek, felszíninek – titkoltnak, racionálisnak – a ráció által elnyomottnak, hallgatásra kényszerítettnek együttéléséhez vezet, amely Márai esetében az írói alkotást életeti, írói alkotásban igényli megfogalmazódását. Amit Márai Freudnak tulajdonít, saját freudizmusa, nem annyira neurózisának csitítása, „enyhítése”, mint inkább a személyiség megjeleníthetőségének dilemmája, a félelem, a szorongások regényi kibeszélhetőségének műfaja. Az ünneplő esszé tárgya Freud életműve; a bécsi mester korrekten mutatattik be, ám amikor az *Egy polgár vallomásaiban* önnön kórképét veti egybe a másokéival, visszavonja a kézenfekvőnek tetsző diagnózist: megtagadja az „elmélet” általános elfogadhatóságát, bár a maga „esettanulmány”-áról szólva hivatkozik „egy elmélet”-re, amelyet saját megfigyelései mellé rendel. Az „Egy elmélet azt tanítja” fordulat eleve jelzi Márai fenntartását: igyekszik pontosan megadni „sérülés”-e forrását, szembesíteni párhuzamba vonható kórképekkel, leírni az elméletből kiolvasott diagnózist („mellőzöttség-sérülés”), alapjaiban mégis elfordul az elméleti megközelítéstől. „Ezek az elméletek annyit érnek, mint minden elmélet, az élet néha igazodik hozzájuk, s gyakran fűtül az összes elméletekre.”

Feltehetőleg az írói védekező mechanizmus zárja rövidre emlékezés és elméleti tézis viszonyát az írói műben, miután meglehetősen részletességgel mutatta be sérülése történetének szakaszait. Mellőzöttség-tudatáról a továbbiakban úgy számol be, mint a neurózis egyik kiváltó okáról: „Heberegység vállalkozás egy élet kórképét egyetlen sérülésből vezetni le, mint valamilyen fertőző gócból, s bizonygatni, hogy abból sarjadt minden nyavalya. Hügom születése és trónbitorlása valószínűleg egyik oka vagy talán csak ürügye volt az én »sérülésem«-nek.” Azt feltételezem, hogy ezek a sorok azoknak a kritikusoknak (is) szólnak, akik a már korábbi művekre (a *Bébi vagy az első szerelemre*, a *Zendülők*re, s a *Szigetre*) pszichoanalitikus téziseket láttak rá, vagy szinte az inkább divatos, mint mélyebben ismert pszichoanalízis illusztrációjaként fogták föl e regényeket. Márai védte az irodalom meg az irodalmi megközelítés autonómiáját: az idézett sorokban nem általában elméletellenes meggyőződés kap hangot, hanem az „elmélet” tanító és általánosító modorától határolódik el annak az irodalomnak nevében, amely az egyedi és a különös eset szuverenitásának hangsúlyozásában mutatkozik érdekeltnek. Miközben Márai itt megnevezetlenül szorítja szűkebb térre „egy elmélet” kompetenciáját, az irodalomban és irodalom által megnyilatkozó sokszínűségnek, többféle lehetőségnek, az esettanulmány rétegzettségének tulajdonít jelentőséget.

Érdemes volna hosszabban időzni a kijelentések és elbizonytalanítások, állítások és visszavonások e elegye mellett. Mivel a Freud-esszéjénél még látványosabban érzékelteti szerzőnk ambivalens viszonyát az elmülethez. Az *Egy polgár vallomásainak* van keletkezéstörténete, már 1927-ből van adatom arra, hogy Márai egy efféle írásos „terápiát” szükségesnek/íddőszerűnek vélt.¹⁹ Jellemző módon újságcikkre bízta terve bejelentését, tudván, hogy egy még oly érdekes cikk könnyebben hull a feledésbe, mint egy szépirodalmi lapban publikált esszé. Márai ezt az írását egyetlen gyűjteményes kötetbe sem vette föl, pedig viszonylag korán jelentkezett újságban megjelent rövidebb írásainak kötetbe szerkesztésével. A *Zsumaliszta freudizmus*ból kitetszően a „freudizmus” népszerűsítő vagy vulgárizáló modorát emlegeti, a freudi tételek újsáqírói lefordítását, de arról is szó lehet, miként hatja át önnön

újságírói munkáját a freudizmus, miképpen készíti írásos „vallomás”-ra: „már hosszú ideje izgat a vállalkozás, hogy a magam zsumalízta eszközeivel könyvet írjak szülővárosomról, gyermekkoromról, első élményeimről, s e vállalkozás során megkeressem a hibákat, ahol gyermekkoromban az életem elromlott vagy eligazodott.” Annyit teszek hozzá, hogy Márai intézeti éveiről regényt tervezett, 20 néhány fejezetet megírt belőle, ám nem volt ereje végigvinni azt, amit részint az *Egy polgár vallomásaiból* is kihagyott, részint oda beiktatott. A tér, az idő, a kettő viszonya a *Zendülő*kben és az önéletírásban egyként érvényesül, nem pusztán egy torzult nevelődés rekonstrukciós kísérlete, hanem a téridős elemként egzisztáló kisváros rajza, a kettő összegződése, amelynek *első élmény* megnevezését adja Márai. Az önanalízis segítségével jut ama konklúzió kereséséig, ami (így mondja) egyedinel több. Az újságcikkben előlegezi a vállalkozás tanulságát.

Talán az eddiginél jobban figyelembe kellene venni a tényt, hogy Márai első szépirodalmi munkáiban családja és saját életének epizódjait fikcionálja, teszi a kíméletlen önvizsgálat tárgyává,²¹ hangsúlyozza az elrontott életek, a sérülések/sértődöttségek „szimbolikus” jellegét. Nevezetesen azt, hogy az egyedi sorsokban világnyi „végzet” rejtezhet, a személyiség és világ ütközése az igazi vagy potenciális önmagához eljutni képtelen, a szétesni készülő szubjektum története. Az eleinte századfordulós tematikával élő Márai Török Gyula és Krúdy olvasója, ezt követi az expresszionista „kitérő”, majd ismerkedés az „elmélet”-tel. Ennek kronológiájával talán csak a még föllelhető levelezés és a számba veendő publicisztika feltárása után lehetünk tisztában. Annyit előlegezhetünk, hogy az önsorsára kérdező Márai egyként foglalkozott a pszichoanalízisre reagáló irodalom és a pszichoanalízis újragondolási lehetőségeivel. A *Zsumalízta freudizmus*ból értesülünk, miszerint ismerte Ferenczi Sándor „hisztéria”-elméletét. Csupán mellékesen: Márai 1927-ben Párizsban élt, s bár főleg újságcikkeivel rendszeres kapcsolatot tartott Budapestről, mégis feltűnő, milyen jól volt informálva a szélesebb értelemben vett budapesti szellemi törekvésekről, irodalomnak és pszichoanalízisnek az 1920-as esztendőkből a magyar irodalomban is nyilvánvalóvá lett egymásra reagálásáról. Hogy mennyit tudott Márai Párizsban Ferenczi Sándor és a magyar írók (köztük Krúdy)²² kapcsolatairól, aligha rekonstruálható. Márai írói gondolkodása beleilleszkedik a magyar irányzatokba. Jóllehet, tematikai jellegű tervet említ, az önéletrajziaságnak tudattörténetté (tudattalan-történetté?) átformálása összefügg a műfaji átstrukturálás programjával is. Az újságcikkben kiemelt „valami személyi nyugtalanság, sértődöttség” szüntelen jelenlétével magyarázza (újság)írói munkálkodását, az addigi kísérletek töredékes/kudarcos voltát pedig jórészt az öncenzúráként megnevezett elfojtással. Lehetséges, hogy Márai ezért zárta ki az *Istenek nyomában* című útirajzát megelőző műveit életmű-sorozatából²³; újságcikkeiben, az *Egy polgár vallomásaiban* céloz ugyan egyikre-másikra, 1930-as verseskötetében válogatással felveszi korábbi verseskönyveinek darabjait, ám aligha csupán esztétikai okai lehettek annak, hogy pályakezdésének első évtizedéből önéletrajzi írásaiiban (a gyéren adagolt konkrétumokat kissé „átszerkesztve”) számolt be, az irodalmi dokumentumokat a csekély példányszámú, nehezen hozzáférhető első kiadásra hagyta nyugodni. Újraolvasva vagy visszaemlékezve elégedetlenséget érezhetett a szengék megformáltságával kapcsolatban, ám nem egy korai elbeszélés, vers, regénytöredék, színmű leplezetlen és nyersebb önkeresése, öndiagnózisa tarthatta vissza az újraközléstől. Élete első két és fél évtizedének közvetlen szemlélői jórészt éltek, az *Egy polgár vallomásai* ellen indított pör igazolhatta²⁴ tartózkodását, erősíthette az öncenzúrát, és az önelemzésből kizárta a közvetlenebb környezetrajzot, illetőleg hangsúlyozottan regényformában oldotta föl az öndiagnózist. Ezzel nincs ellentétben, hogy az (újság)írói lét lényegét akként határozta meg, miszerint az (újság)író olyan „valaki, akiben a pszichikai infekció oly erős sértődöttséget, nyomokat hagyott, hogy egy egész élet és az egész világ eseményei szolgáltatnak anyagot neki e sértődöttség tudatos levezetéséhez”. A viszonylag korai *Zendülő*k Ábelje éppen ezért kívánja megírni élményeit, melyek egy része álomkép formában jeleníti meg a „pszichikai infekciók”-at. „Álmában ágyához jött (az apa. F.I.), komoly és szomorú szemével föléje hajolt. Persze, hogy mindenkinek van apja. És mindenki született valahol. Mit lehet erről tudni? Talán, ha elműlik s ő életben marad, egyszer, mikor már hasa lesz és bajusza, egy idegen városban megy az utcán, s hirtelen meg kell állnia, mert az apja jön feléje, arca nagyra nő, mint a moziban, emberfeletten nagyra, egészen közel jön, óriási ajkát kinyitja, s mond valamit, az egész életet egyetlen szóval megmagyarázza. Így válik elő néha egy város a sötétből, dereng, egyre világosabban, minden falevelet látni, a házak kapui felnyílnak, emberek lépnek az utcára és beszélni kezdenek. A végén egy száj a másik száj fölé hajol, a szemek ájtultan lecsukódnak.”

E regényrészlet egy „álomfejtőnek” kiváló alkalmat kínál mind a regényszereplő, mind a szerző „elemzésére”, az álomban fölmerülő jelképek és azonosítások értelmezésére. Hogy ez a látszólag önkényesen kiragadott részlet több szempontból is „funkcionális”, igazolja a szembesítés egy másik részlettel. A mű második felében található jelenetben az álomkép néhány eleme ismétlődik, nyíltabban jelezve azokat a homoerotikus utalásokat, amelyek át-átszövik az egyes szereplők kapcsolatrendszerét. „A színész nagy kopasz lőfeje előreesett. A száj Tibor fölé hajolt. Nagyon lassan, mintha még mindig láthatatlan ellenállást kellene legyőznie, vonakodva s mégis elkerülhetetlenül ragadt ez a száj Tibor fölé, gondosan s körülményesen. A fiú feje hátraesett a ráhajló fej súlya alatt. A szájak nem váltak el, a színész egyik kezével fogta a fiú hátraesett, csukott szemű fejét.” Majd a regény záró részében egy harmadik bandatag, az áruló Ernő öngyilkossága utáni mozzanatok Ernő apjának, Ábelnek és az immár halott Ernőnek együttesét jelenítik meg, egy különös hármas viszonyra utalva, a korábbi „szimbolika” átszerkesztődésével. „Az ágyhoz vitte, lefektette, szemét két ujjal lezárta (az apa öngyilkos fiát. F.I.), s közben hamiskásan mosolygott, mint aki nem akar a jó tréfa elrontója lenni. Ábel torkából felszakadt az üvöltés. A cipész odabicegett hozzá, tenyerével befogta száját, rendkívüli erővel egy székre nyomta le a rángatózó testet és suttogva mondta: – Ne ébresszük fel...”

Aligha volna célszerű Freud, Ferenczi vagy akárki más pszichoanalitikus jelrendszerét a maga egészében rálátnunk a regényszervezetet formáló emblémákra. Az valószínűsíthető, hogy Márai élt az emblémákkal. A *Zendülő*k motívumstruktúrájában a mélylélektani elemek, a belső történések mélylélektani nézőpontja fontos szerepet játszik. Ugyanakkor az önterápiás jelleget (a regényi önanalízist) az *Egy polgár vallomásai* ide célzó passzusa önidézetként artikulálja: „Gyerekkoromban két ilyen bandába sodródtam, (...) s aztán később, a háborúban, tizenhét esztendő koromban szegődtem el abba a másikba, amely már nagyban »jártzott«, s egyik társunk életével is fizetett e különös játékokért.”²⁵ Ugyanezen a helyen olyképpen jellemzi önmagát(?) a szerző, mint aki az „öszön-én” s a „szociális-én” törekény kettősségét iparkodott egyensúlyban tartani, nemcsak bandába sodródottsága idején, hanem egész életében: „S ahogy gyermekkoromban leültem tisztán mosott kézzel, fegyelmezett tartózkodással a családi asztalhoz, s anyám vizsgaszeme nem látta meg rajtam, hogy már csak vendég vagyok közöttük, aki a másik világból, valamilyen furcsa szövetkezésből járok vissza a családba.” A *Zendülő*k máshová is mutat, meglepő irányba. A bandatagok önleplezési jelenetében hangzik el előbb a narrátori szó: „A gyertya csonkig égett”. Majd a pajtáskori vágyódások tárgya, a saját veszélyeztetettségét sosem érző, naiv Tibor ismétli: „A gyertya is leégett”. Nemcsak a művön, hanem az életművön belüli utalásrendszert is szemrevételezhetjük, a több mint tíz év múlva megjelenő *A gyertyák csonkig égnek* tematikailag és részben a téridőt tekintve folytatja a *Zendülő*k mélylélektani történéseit, részint a Monarchia világának „szövege” kél regényi életre, részben az ifjúkori barátságok homoerotikus vonatkozásokat is tartalmazó „kórképe” dokumentálódik egy „Hassliebe”, majd az ösztön-én alig érzékelhető színre lépésével, végül az önnön múltjukba „éjszakai” utazásra induló szereplők sorsában. A *Zendülő*kben jelképi erővel bíró metafora újabb jelentésáramlatokkal gazdagodik: mind a mű címében, mind magában a szövegben mintegy szerkezetalkító

jelentőséghez jut. Épp megemlítem, hogy a kamaszkori osztálytárs/fiú–csodálat mind az *Egy polgár vallomásaiban*, mind másutt fölbukkan, jelezve, miképpen tudatosan a reflektálatlan szépségvágy és annak személyre kivetülése révén (nem a démoni elem jelenléte, a démoni elem földéződése, hanem) a személyiség fenyegetettsége. Ez a fenyegetettségérzet válik nyilvánvalóvá, lepleződik le, a szépségvágy tartalmát és jelentését veszíti az események egymásutánjában. A *Zendülők* Ábeljének félelme és szorongása abból a zavartságból fakad, amelynek mélyén ott az osztálytárs-Tiborra kivetülő szépségvágy: „A megsemmisülés vágya töltött el. Ez a legtöbb, a szépség. Több nincs. A világ nem adhat többet. A szelíd világ, amelyben élt, elhasadt, tartalma kifolyt, ő meztelenül állt itt és didergett.“ Ábel az események hatására jut el az önvizsgálatig, analitikushoz méltón számol be Tibornak: „S ez az érzés, hogy szeretlek, kínos volt, fájdalmas és megalázó, de nem volt benne semmi szándék, semmi. Elhiszed? S most, mindezek után, azt sem tudom, hogy a legalja, ahová én nem látok le, olyan egyszerű, tiszta és jószándékú volt-e, mint ahogy hiszem?“ Az *Egy polgár vallomásainak* kényszerűen meghúzott (fontos mondatokat mégis elhagyó) változatában mintegy „önéletrajzilag“ hitelesíti a *Zendülők* jelenteit: „Elemér volt a plátói szerelem, a tiszta vágy, melyet nem szennyez be a testi érintés; csakugyan ritka szép fiú volt, igazi ephebosz“. Egyoldalú e vonzódás, a „plátói szerelem“ mellé fölvácsolódik a szerző ellenpárja, Tihamér. E kettősről aztán ez olvasható: „Gyermekkorom mítoszának peremén úgy vonulnak fel, szépségük arányaiban lebegve, mint afféle egzotikus élőlények, ragyogó madarak, se hal-, se hús-valakik, zűrzavaros érzések első gomolygásának káprázatalakjai. Ez a zűrzavaros érzés a szerelem volt. De Elemér ezt nem tudta.“

Márai ezt a tematikát novellában is földolgozta.²⁶ A hangvétel módosul, a feltételezhető elbeszélőnek és ifjonti énjének nézőpontja közt a különbség számottévő, a szereplő átéli/átérzi azt a „valamilyen titokzatos, mély értelmű, fájdalmas ajándékot“, melyet számára Harkay (jelen)léte jelent. Ugyanakkor oly elmélkedő/elemező mondatok olvashatók a szövegben, amelyeket csak az indokolhat, hogy egy kései emlékező beszéli el. Így az egyes szám első személyű és a múlt idejű narrációban egyrészt a féloldalas érzéstörténet bontakozik ki, másrészt a csodált Harkayról messze nem rokonszenvet ébresztő „adatok“ tetszenek ki. A kései kommentátor nem fukarkodik ironikus megjegyzésekkel sem: „Csakugyan nem mindennapos tünemény, ha egyetlen barátunk nővére leveti magát a harmadik emeletről“. (...) Mikor visszatért, egészen felnőtt volt már: hosszú nadrágot viselt, kabátjának szivarzsebéből zsebkendő kandikált elő s cigarettázott. Én mindössze pattanásokat kaptam ezen a nyáron s néhány szeplőt, az orrom körül. Megsemmisülten, elragadtatva, káprázó szemekkel néztem Harkayt.“ A kijózanodás sokkja az önmagához eljutás pillanata. A több epizódból összetevődő jelenet nem nélkülözi a tragikomikus mozzanatokot, amelyeket a kamasz szereplő előbb tragikusként él át, a feltehetőleg idősebb elbeszélő azonban jelzi a komikumba átfordulást. A határ az éjszaka. „Éjjel álmodtam is, zavartan és kínosan, de erre az álomra már nem emlékezem. Csak arra emlékszem, hogy reggelre ébredve valamilyen különös megkönnyebbülést éreztem.“

Érdemes volna a három mű szereplői viszonyait egybevetni, különös tekintettel a rajongó és a közömbös fél külső jellemzésére, illetőleg szóhasználatára. A novellában találjuk a legtöbb kommentárt, ezt a visszaemlékezés-forma indokolja, jöllehet csak a befejező, a hatodik rész tartalmaz erre utalást. Ami a novellában feltűnik: Harkay a külső világot képviseli, máshonnan érkezik, ő az osztályban az új fiú, egy évvel idősebb.²⁷ „Tökéletesen nagyvilági úri ember módjára beszélt és mozgott, aki valamilyen különös társaságba került, iparkodik teljesen elfogulatlanul, a helyi szokásoknak megfelelően, s ugyanakkor neveléséhez és rangjához illően viselkedni.“ Másutt udvariasságáról, „nagyvilági fölény“-éről esik szó. Ez a külső/nagy-világ tör be a kamasz életébe. „Homályosan éreztem, hogy a helyzet, melyben élek, rendkívül veszélyes: érzéseket viszek egy ember felé, s ennél veszélyesebb helyzet talán nincs is egy gyermek számára.“ Harkayról: „Ebben a magatartásban volt valamilyen lenyűgöző és félelmes elem.“ Vagy: „soha nem tudott a tanár kérdéseire felelni, de fölényes és jéghideg nyugalma lefegyverezte a tanárokat is.“ A lélekidomár szerint (idézetem már): „A kísértés maga a világ“. Az elbeszélő a hiányt érzékelteti, abba az üres térbe léptet be, mely a kamaszok között terül el, a fegyelmezettre domesztikált környezettel szemben a szabadság lehetősége csillan meg; a kitörni/zendülni kész kamaszok rádöbbennek, hogy az elfojtástól szenvednek, hogy a társadalom elhárító/védekező mechanizmusa nem engedi egyéniségük kibontakozását.

Az *Egy polgár vallomásaiban* többször van szó arról, miféle szerepe volt Freudnak, a freudizmusnak abban, hogy szerzőnk különféle műfajokban²⁸ tudatosította, elemezte „széí“ komplexusait. Márai figyelmeztet korai verseinek és mára (többnyire) elvesztett leveleinek olyan olvasására, amelynek értelmezéséhez Freud tanainak ismerete segíthet. „Meglepetéssel olvastam később leveleket és verseket ebből az időből – írja berlini korszakáról –, verseket, melyek csaknem diagnózist írnak le, s leveleket, melyek félreérthetetlenül tapintják ki a betegség eredetét.“ A másfél évtizedes távlatból szemlélődő szerző más információkkal rendelkezik, mint a kései olvasó, akinek számára egészen mást jelent(het) egy versbéli-levélbéli utalás. Az azonban talán elfogadható, hogy Márai találkozására a freudizmussal hozzájárult a művekben megnyilatkozó öndiagnózishoz. Freud követőiről („laikusok“-ról, „sarlátánok“-ról) eltérő véleményt alkotott, a pszichoanalitikus terápiát, az analízist csak a fiatalemberek és gyerekek gyógyításában vélte eredményesnek. „Gyógymód“-nak már nem fogadja el. Az érem másik oldala: „A freudi elmélet zseniális lendülete és szépsége elbűvölt; az »álomfejtés«-t a század egyik legnagyobb jelentőségű felfedezésének tartom.“²⁹ (Mély)lélektani érdeklődésének kialakulásában nem az elméletnek tulajdonítja a főszerepet, hanem annak az íromagatartásnak, amely a századfordulás világirodalomra reagálva megteremt a maga „válság“-irodalmát. „S mikor mindezt, különösen Freud könyveit közelebről megismertem, kissé létszükséglet volt számomra a neurózis, a munka egyik kelléke és feltétele; durva hasonlattal azt mondhatnám, hogy »éltem« a neurózisomból, mint a kínai koldus csonka tagjai mutogatásából.“

Századunk első felének irodalma szembenézett a freudizmussal, a legjobb művek irodalomká formálták az onnan kapható tapasztalatokat. Monografikus feldolgozást érdemelne, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia egyes országaiban milyen változatai születtek az ún. lélektani, illetőleg egészében vagy részben freudi ihletésű alkotásoknak.³⁰ A magyar írók jelentős hányada közvetlen kapcsolatba került a budapesti pszichoanalitikusokkal, így Márai is. Életművének azonban nemcsak innen magyaríthatók (mély)lélektani vonatkozásai. Nem egy regénye, elbeszélése, verse, cikke a Monarchia-szöveg továbbírása, hozzájárulása a Monarchia-szöveghez, amelynek formálódásában nem csekély szerepe volt Freudnak. Ugyanakkor nem kimerítve e témát, dolgozatom záróaktusaként idézem az *Élni titokkal* című írást, irodalom és freudizmus ambivalens viszonyára célozva: „Úgy hallgatni, mint Puskin. Verset vagy regényt írni róla? Igen. Elmenni a *pszichoanalízis*be? Nem.“³¹

Függelék

Márai Sándor
Freud

A Primrose Hill egyik házában halt meg, Londonban, nyolcvanhárom éves korában. S a vonító és vinnyogó falka, melyet szíven talált és megsebzett Freud tanítása, most emlékének veti magát és csámcsogva rágja szét és tagadja meg tanait.

Freud lázadó volt és nagy író; mint minden igazi lázadó és igazi nagy író, módszeres volt, hűvös, nyugodt és céltudatos. Nem elég megtalálni az igazságot, meg is kell szövegezni azt, másíthatatlanul, mintha márványtáblára vésnék. Nem elég szépen és okosan írni.

A nagy író nem szépségalkotó, nemcsak szöveg-tökéletesítő. A nagy író mindenekelőtt fogalomalkotó.

Freud nagy író volt, fogalomalkotó volt. Tanának és kísérletének orvosi, gyógyítási jelentősége eltörpül írói jelentősége mellett. A fogalmak, melyeket alkotott, élnek, az emberiség szellemi vérkeringésének szerves tartalma: a »gátlás«, »a fogyatékosági érzés«, az »elfojtás«. S mindaz, amivel sokáig a szalonokban játszottak, s ami ma olyan valóság, mint az igen és a nem. Ez Freud bosszúja.

Bizonyos, hogy igaza volt. Magányos erő volt, bibliai lélek, engesztelhetetlen. Mindent megértett, s mint igaz ember, képtelen volt megbocsátani.³²

Jegyzetek

- 1 Márai Sándor: *A lélekidomár*. Új Idők 1937. I: 89-90. Márai lekésett az évfordulóról, amely az előző évben volt, maga jegyzi meg: Freud „nemrég múlt nyolcvan éves“.
- 2 Az *igazi* című regény előzeteséből: „Márai analitikus író abban az értelemben, hogy a dolgok és jelenségek legmélyebb, szinte végső okát keresi, s e célból ízekre bontja a látszólag egésszet, befejezettet. (...) Az analitikus kíváncsiságával és munkájával hatol a szétbontott részletek közt a lényeg felé, de a költő sejt és érzetet olyan vonatkozásokot és kapcsolatokat, melyekről az analízis száraz tudománya nem is álmodhat“. Új regényünk. Uo. 1940. II: 386.
- 3 Márai és a freudizmus kapcsolatáról már Bálint György írt (vö. Helikon 1990. 319-321). A kérdésről vö. még: Rónay László: *Márai Sándor*. Bp. 1990; Hamat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bp. 1994. 286-287.; Márai Sándor Ferenczi-nekrológiát újraközi a Thalassa 1999. 1: 151-153.
- 4 A *Zendülő*knem nem 1930-as első, hanem 1945-ös kiadásából idézek.
- 5 Az *Egy polgár vallomásai* 1934/35-ös és 1990-es reprint-kiadását egyként használtam. Az eltérésekről vö. Fried István: *Márai Sándor titkai nyomában*. Salgótarján 1993.6.; Kováts Miklós: *Márai Sándor diákévei*. Irodalmi Szemle 1999.1-2: 126-135.
- 6 Vö. 5. sz. jegyzetben idézett könyvem 63-74.
- 7 Vö. tőlem: Márai Sándor íróportréi. In: „egyszer mindenkinek el kell mennie Canudosba“. Bp. 1998. 173-189.
- 8 Hamat: i.h. Az Új Idők 1942-43-as Márai-novellái között feltűnően sok az orvos/betegség-tárgyú.
- 9 Rónay László: *A golyakalifa*. Babits, Bergson, Freud. Irodalomtörténet 1984. 666-676.
- 10 Az 5. és 7. sz. jegyzetben idézett könyveimben írok erről. Újabb kutatásaimat összegzem: *Márai Sándor a Génuszban*. Korunk 1998. 9: 50-61. és *Márai Sándor a Napkeletben*. Irodalomtörténeti Közlemények 1999.1: 61-78.
- 11 Rónay: A 3. sz. jegyzetben i.m. 77-87; Lőrinczy Huba: *Búcsú egy kultúrától. A Garrenek műve*. Szombathely 1998. 31-52; Rónay László: *Márai Sándor*. Bp. 1998. 28-34.
- 12 Olasz Sándor: *Zendülőkről – többféleképpen*. Irodalomtörténet 1995. 483-491; Nagy Sz. Péter: *A menekülő polgár mítoszai*. Kritika 1983. 5: 24-25. A dolgozat szerzőjének mítoszfogalma és műértelmezése számomra nem teljesen világos.
- 13 Franz Werfel: *Der Abiturientag* (1928) Berlin-Weimar 1965.
- 14 A Válás Budán elemzése során említi Lőrinczy Huba: „... személyiségnek lenni a legtöbb...“ Szombathely 1993. 165.
- 15 Lőrinczy is, Hamat is a *Csutorában* fedeznek föl ilyen utalásokat.
- 16 Kosztolányi „freudizmus“-ának meglehetősen a szakirodalma. Itt csak célzok egy 1910-es írására. Vö. *Ércnél maradandóbb*. S.a.r. Réz Pál. Bp. 1975.
317. Márai önvizsgálatakor gyermekkori szorongásaiból von le következtetéseket: Mikulás. Új Idők 1937. II. 49: 821-822.
- 17 A két utóbbi idézetben megismételt „öserdő“ irodalomnak és létnek, „titok“-kal teljesnek egymásra vetülését tanúsítja. Az *igazi* így fogalmazza ezt meg: „Úgy éltünk, mint egy illetanban. De kissé így éltünk életünk másik térfogatában is, az igaziban, abban az öserdőben és vizesésben, ami a másik élet. Most nemcsak az ágyra gondolok... arra is természetesen. Az ágy is öserdő és vizesés, emlék valami ősről, föltétlenül, egy élményről, amelynek tartalma és értelme az élet.“
- 18 Poszler György az *Egy polgár vallomásai* alapján három lázadásról beszél: *Márai Sándor és Kassa mítosza*. Kortárs 1990. 3-120.
- 19 *Zsumaliszta freudizmus*. Újság 1927. máj. 1. 98. sz. Vö: Rónay i.m. 157-158.
- 20 Vö. tőlem: *Egy ifjúkori regénytröredék*. In.: 7. sz. jegyzetben i.m. 35-46.
- 21 Salamon Ákos álnéven 1916-1917-es novelláinak elemzését készülő dolgozatomban végzem el.
- 22 Legújabb feldolgozás: Kelemen Zoltán: *Krúdy Gyula és a pszichoanalízis*. In.: *Lélektől lélekig*. Szerk. Fried István. Szeged, 2000. sajtó alatt.
- 23 A Révai Kiadónál megjelentetett életmű-sorozat kötetének belső oldalán műjegyzék közli, hol található az igazi írói pálya kezdete. Ezt a hagyományt Márai az emigrációban sem mellőzte.
- 24 Vö. tőlem: 5. sz. jegyzetben i.m. Kováts: i.m. 131-132.
- 25 A „bandák“ másfajta értelmezése 18. sz. jegyzetben i.m.
- 26 *A bűn*. Új Idők 1942. húsvéti szám
- 27 Werfel említett regényében a megrontás motívuma szintén fontos.
- 28 Freudista motívumok találhatóak az emigrációs hangjátékokban, a kései Naplók szintén tartalmaznak ide vonatkozó utalásokat.
- 29 Márainál a tudattalant gyakran helyettesíti az ösztön; a történelemmé váló emberi sorsban előhaladva gondolja újra a személyiség lehetőségeit: *Nyúlógát*. Új Idők 1942. I. 19: 541-542.
- 30 Bókay Antal: *A pszichoanalízis és a Monarchia*. In: A „szükséges népszövetség“ a művelődés történetében. Szerk. Fried István. Szeged 1996. 15-38.
- 31 A Márai és Freud kapcsolatairól szóló témát nem merítettem ki, e dolgozat teljesebb, kötetben megjelenő változatában még számos más Márai-írásra hivatkozom. 77 évesen a kiábrándult Márai a freudizmust a marxizmussal együtt századunk „epidémiája“-ként emlegeti. Freud iránti tiszteletét azonban megőrizte. *Napló (1976-1983)*. München 1984/85. 45-46.
- 32 Lelöhely: *Ég és föld*. Bp. 1942. 32-33.

Tandori Dezső

Post scriptum

Berdának

Ha – és itt nincs min vitázni – úgy érzem, ez az áldott rohadt szar eltelt, az élet, akkor mit izgat, hogy ennyi vagy annyi van hátra! De ha eltelt, és ha így érzek, joggal bosszant, hogy még mi lehet hátra. Pont azért, mert eltelt, és egy szar – pár áldott dologgal –, mit van még hátra. De hát ilyen volt (végig, csak ezt nem láttam), látom, és nem vagyok boldog, hogy látok. De alább nem adnám. Mert ismerjük: mi van „alább”. Gyerünk.

2000. I. 7.

Lelki egészség továbbra is Berdának

„Lelki egészségünk”...! Nem az, hogy lelki egészségem megkopott volna, nem, elment bizonyos értelemben. Annyit őrizgetődött! És őrzött engem. Most eltemetem, mint hű kutyát. „Prelubinki Tutyerdő”, „Pisátel Neje Pisátelnica”, nyugodj, lelki egészség, szánhúzó. Az lenne egészségtelen, ha tovább szolgálnál, tovább lennél egyenrangú velem, az a te mélységes megaláztatásod lenne. Forogj együtt a költőkkel, kiket gyalázatosan túléltem évek számára, de mi számra? Hallgass, szám. Lelki egészségtelenség lenne a bármibe illeszkedő lelki egészség, kedves Prelubinki! Ha nézel most magasodból, a hó alól, lásd: eltelt az élet, megvan az élet, áldott, ahogy van, a franc ott enné. A franc ott enné, áldott az élet, Prelubinki galambocskám! Gyarlód mondja ezt, te csak tisztán nyugodj. Járok egyet ficamommal, és ez még mindig több lelki, és a köd pólyája január. Nem az ország kicsi, nem az ország volt kicsi soha, nagy dolgok akaszthatók le egy hárommilliós országban is, érdemes mindenütt, akinek, már akiknek. Nem az ország kicsi, szelleme volt töppedt a vagy-vagyokkal, évtizedek óta, hosszú évtizedekre néz ez vissza, Tutyerdőm, jó lelki egészség kutyám, ki lelked kilehelte. Túl vagyunk, hallom közéről még, s igaz, bár másík ember mondja, pisátyelnek neje pisátyelné. Igen, kutyám, jó, hogy lelki egészségemként már a hó alatt szabadkozol. Daloljunk ficamodott lábunkkal egy jót a lánchídi ködben, vívjuk meg e csatát. A vagy-vagy itt nem dániai! Kirekesztő itt a vagy-vagy, ezt tudnod kell, sírodhoz kijövök e virággal, lelki egészség, és az erkölcs ez: sokkal bonyolultabb, mint hogy szar az egész!

Verses/telen levél, telen (1999/2000)

Drága Lajoskám, Füz' Laci, véletek voltam legőszint'bb – tán kábé –, leszám'tva pár kiadót, kis vagy szakcikkeket váró s kapó hasáb helyett, burg., vár!, hol tényleg várják agg társ'tok dolgát komolyan, de e világi ülep, pardon, üzlet, félreütés, oly únott és mész volt nekem itten, inkább úgy osztám meg a szükség szérűség s az becs, az becsület dolgát, hogy volt egy hely, Ti azok, hová mukkot se nem írtam, semmi, e-végtig, hogy kifejezni most sem remélhetem, mit mondjak, legtöbbször az van velem csak: nem teszek eleget a leszálláshoz közeledünk felszólításnak, nem csatolózom, mert repül'gépre sem szállok, nem várok csamokok himyén (hímy: hideg emy), vonaton is kalauz sok, bárki sok, mit ül be fülkémbé, és a magányos út Bécsig nem viheto egekig, csak kapok harsogó, bőfögő útitársat, vagy dögunalmat. És eleve lakásomból is nehezen ásom ki magam, és e

versezet is olyan, mint mikor mintha már megírtam volna
valamikor, s csak olvasnám. SENKISEK NEM A-
KAROK MÁR MONDANI SEMMIT, megvan rá az okom, vagy meg lehet,
becses akarások kikötőjéből hajómat bevonszoltatom az nád
közé. Ott ringtam némán, bóján, nem rozsdállva, mert
minden erőmet
sima jéggé-fagyasztására fordítottam a nádbeli víznek,
fene tudja, mire, most sem olvadt fel a cucc, de
mert több dolgok vagynak földön s egen, levélnyit
engedtem, ha már mindenfél' kötelesség (mondom, a leszámítandók mellett, nekik szívesen) megvolt, Titeket öllelek.

Háy János

Annyi-e éppen az annyi?

Esterházy Péter ötvenedik születésnapjára

Reggel, amikor nem vágtam el a nyakeremet, holott már este kiszemeltem, ülök az asztalnál és hullik a hajam, aztán a hó, megint tél, s végül az ember, gondoltam, hiszen az idő most tény és tényező, mint persze mindig, de itt éppen apópó is volna. Indulhatnánk más úton, hogy isten, meg éltesen, de oly idegen a protokoll, s mennyire méltatlan. Ha Isten, különben is mindjárt, hogy halott, s ezt az egyenletet félelemből nem merem, hogy egy halott éltesen, akár engem, akár azt, akit szeretek.

Legyek személyes, kedves, szellemes, legyek ilyen és olyan, zúg a fejben hátul a nepper had, akik már arra hajtanak, hogy érvényre jussonak, ha megnyeri a választás a legyek, hogy legyenek ekként majd ők az új kormányzat urai, de vissza-visszacsúszom a kampány időszakába, döntés öne csak készülődés, s a demagógok bekiabálnak: Miért nem vág eret, ma is gyáva? Miért vesz kenyeret, levegőt? Nagy a zúgolódás. E kicsiny hon zivataros reggele ez megint. S aztán kampánycsend – mint mindig – és döntés: indulás ebből a fájdalomból, kifelé.

Eljutni ötvenig. Nem merek rákérdezni, még magamnál sem, hogy öröm-e vagy érzés-e egyáltalán. Én persze büszke, hogy ő idáig, s hogy ekként. Számolok, pont tízzel tovább, mint én (tíz év és tizenhárom nap). Számolok, mennyi levegővétel ez, mennyi fölkelés, hány ebéd, vacsora, reggeli, hány kiló kenyér, mennyi kézmosás, mennyi elmosogatott pohár, tányér, csésze, elköltött és megkeresett pénz... Számolok, s persze gondolkodom magamra, hogy bírható lesz-e nekem ez a rengeteg, mert bár választás után vagyok, még mindig vissza, visszaeső vagyok: hátha rosszul. Aztán előre kaptat megint egy lovas hátulról, véderő, s a fejben lenyagak valakit: kikeveredünk pajtás – szól – a súly alól. S valóban beugrik a súlyadó, amit már évek óta nem fizetek. Így is lehet számolni: súlyadótlanágból nyolc éves vagyok, szinte gyerek.

Annales – ha éveket portyáznék végig, és legyen ez itt szimbolikus, még akkor is, ha az Anna éppen Ágnes, Gitta, Eszter, Hanga, Csilla. Bizony kifejejt az ember egy-egy évet ilyenkor, némikor kettőt is, mert annyira él, hogy nem figyel, nem les az ácsolat magasából, mint a zsákmányra kiéhezett vadász. Hogy ötven-e éppen az ötven? És hogy mennyi az annyi? Ezt bizony efféle egzakt ekkorszületett módszerekkel nem lehet megválaszolni, de én bizton állíthatom: nem annyi. Holott ha kötöm az ebet a naptárhoz, mindjárt lászik: már akkor is volt, amikor én gimis. Ott ismertem meg, Fancsikóztunk, akkor meg Pintáztunk, pápai vizeken kalózkodtunk, hol érte a cuccot, hol nem. Persze voltak többen akik rendesen csinálták a shaw-t (T.D. pl.), de túljutottak már a harmincon, ő meg innen, s a 68-tól betépett gimis csapat tutira vette, hogy innen a harmincon csak igazat mondhat – s véletlenül itt nem is tévedett.

Aki tanulja az irodalmat az iskolákban, egyetemeken, mondjuk, nem is tudja, miféle hasznosság rejlik egy-egy műben. Rémület szűnjön, nem akarom itt behozni a Horatiust, arculvágásként, kicsiny esztétikai rohamra, inkább maradnék a magam szerette tapasztalatoknál. 1979-ben mikor láttam, hogy a hónom alja rendesen ott van a hónom alatt, s milyen jó kis hely ez, éppen egy könyv fér oda, ha már indulnék Füredre egy Annához, s méginkább milyen primán belepasszol a *Termelési regény*, mert kicsi is volt, meg elég méretes is – hogy sikerült pont így etalálni, nem tudom, de nagyon tetszett nekem, hogy ennyire rendben van még kívülről is.

Szerelem nappal, éjszaka egyedül, aludni a fűredi állomáson, teli mindennemű ifjú csavargókkal, én közéjük a *Termelési*vel, nekem se volt állásom, szállásom már hónapok óta (s nem is lesz még hónapokig), amikor a rendőrök, fél szemmel láttam, jönnek végig a termen, munkátlanokra vadásznak, és sorban rángatnak ki állatot és embert. Mennyire emlékszem arra a szörnyű félelemre, ahogyan félttem azokban az években, s persze akkor külön, amikor helyzet volt: szív a torokban, fájásig szorította a mandulákat, s annyira zajos volt, mintha csizmákkal dobolnának az agy kövezetén. Alvás – mondom – lenne tán menekvés – fekszik a könyv az arcra, mintha látatlanban nem lennének, de hallom közelednek, a fiút kettővel mellettem kirángatják, nem látom őket, de érzem, most érnek elém, remegett a könyv az orromon. Nem értettem, mit szívatnak, mért nem tépnek ki a székéből, mint másokat. Állnak fölöttem, fényt fog el a testük, aztán visszatér a fény, arrébb léptek, túljutottak rajtam, végül az egész termen. Levettem a szememről a *Termelési*t, végignéztam a várón, pár öregasszony maradt csak, egy jólöltözött férfi, negyvenes és én. A félelemtől beleizzadt a lábam a tornacipőbe: megúsztam.

Puskin egy nőért, Osvát egy lapért, s hogy még miért lehet megverekedni... Novemberben lett albérletem, addig fáradtra csöveztem magam (erről majd máskor). Barátom, társam itt a bérletben matematikusnak készült (s lett azóta), különben döglött az irodalomért, a *Termelési* volt a kedvence. Éjszakánként azt álmodta, hogy E.P.-éknél van vendégségben. Ébredés után rögtön beszámolt, mi minden történt, mit mondott E. és mit Gitta, hogy mit ettek, meg efféléket, valóságosan élte a

jegyzetapparátusát, amiből különben betéve tudott passzusokat. Csakhogy a betevéshez rongyá kellett olvasni, s ő nem akként csinálta, mint én, hogy az igen fontos védőborítót használatkor leszerelte, éppen ellenkezőleg, az ő taktikája, az volt, hogy együtt van ez az egész ilyenformán. Az ám, de a védőborító védekezik egy darabig, aztán feladja, mint 1596-ban a zsoldosok Eger várát. Szóval úgy nézett ki a vagyoni helyzetünk, hogy nekem volt védőborítóm, neki meg nem volt. Én egy magasabb társadalmi osztályhoz tartoztam ekként. Tudjuk persze, hogy a polgári erények legfőbb alapja az angol véccén túl a vagyonvédelem, amiről, nem érezvén magamat polgárnak, nem gondoskodtam, s lőn egy reggel, mikor matematikus barátom *Termelési*jének lett védője, az enyémnek meg nem.

– Te, Gábor, nem lehet, hogy ez az én védőm, esetleg? – kérdeztem éppen felpattintva a szemeimet.

– Á, nem tegnap kaptam egy csajtól – mondta és magabiztosan megnevezett egy lányt, akit én is ismertem és tudtam róla, hogy van neki *Termelési*je.

– Csak úgy odaadta? – feszegettem, tovább gyanakodva.

– Hát azért le is kellett feküdnöm vele – mondta erre ő.

Ekkor robbant az agyam, meg persze az ő reflexzei sem voltak restek, neki egymásnak, hogy most megvívunk a védőborítóért. ő volt az erősebb, de a borító mégis az enyém. Szóval kaptam először a pofámra, aztán a védőt vissza.

Így zajlottak napjaink a *Termelési* birtokában, amikor birtokunkba termeltük a regényt. Aztán évre év és fölszaporodtak a címek, az otthoni könyvtár magyar-irodalom-ábécérendben részlegénél az E betűs sor arányokat feledve növekedett. Végül a dolgok fizikai természetéből adódóan, hogy nem virtuálisan, hanem rendesen vannak: minden polc dugig telt. Ilyenkor indulnak a kicsiny lakások

kicsiny birtokosai felfedező körútra, hogy hová lehetne szerkeszteni legalább 1-2 méternyi polcot. Ahá – kiált akkor a felfedező. – Ahá, itt van ez a hatalmas hely az ajtó fölött, nem is veszélyes annyira, ha leszakadna, mert rettentő kicsi az esélye, hogy éppen ránk esik, nem alszunk alatta, ugye, meg nem üdögélünk, csak ki hol meg be hol.

Ripsz-ropsz, ha egyszer az ember tervez, az isten is megtesz mindent, hogy végezessen. A polc im elkészült. Az ám, de mit helyezünk reája. Hosszas latolgatás után, hogy rendszer legyen, maradjon, arra jutottunk, hogy a valami okból egységes halmazokat emeljük ki. Például? – kérdem. Például az Esterházyt. Jaj, de nagyon jó ötlet! Tényleg azt kéne, azt bizony, s akkor én sűrögtem forogtam és gyorsan kivezettem a *Bevezetést* az alfabetikus magyar irodalomból.

Minden efféle átrendezés egyenes következménye egyébként, hogy semmi sem változik, mert kiderül, hogy fölécsúsztatva, alábújtatva, hátsó sorban (stb.) éppen kétszer annyi könyv van, mint amennyi új helyre szert tettünk. Álltam hát ott lesújtva, amikor jött – nem túl elegáns dramaturgia, de így történt, s most kéne mindig átírni a valóságot, hogy olyan legyen, mintha tényleg valóságos lenne, ez marad így valóságosnak ahogyan volt valójában: szóval jött a kisfiam. Ezeket ki írta? Mondom az Esterházy, a gyermek ismerte külalakjában is az említett író. Egyedül? – Érdeklődött tovább. Aha – mondom automatikusan. Nem hiszem – mondta a gyerek. Pedig igaz – bizonygatom tovább. A gyerek csak bámult a másik polc felé, ahol tőlem volt néhány könyv. Te meg azokat? – kérdezte és odamutatott a bámult helyre. Aha – mondom, és éreztem, akkor hogyan néz lefelé engem a gyerek, én meg fel a polcra.

A kötetek száma nő, és férfi lesz a gyermek, nincs más dolog, csak tenni, amit tenni kell, hagyni a nyakeret, nem ki, hanem elvégezni a dolgot, s ha mégis omlik a bőr alatt a test, s a lélek bennem, akár a traktorgumi, jó nézni azt, akin ahogyan, s mint látszik, s eldönt ekként nekem egy reggelt, kettőt és még hányat... De immár nem keresek szavakat tovább, mert még találok.

Szabó Gábor

Ragaszthatatlan szív

Esterházy Péter: A szív segédigéi

Az írás és a halál viszonyának értelmezése kapcsán írja Foucault, hogy – a halál legyőzését, az élet jövőbeli biztosítását célzó görög vagy arab narratív stratégiákkal szemben – kultúránkban az írás a halhatatlanság megteremtése helyett az élet feláldozásához kötdök.1 S jöllehet a francia gondolkodó e helyt elsősorban az individualizáció jeleinek érvénytelenítésén ügyködő szerzői szubjektum állapotát diagnosztizálja, aki különféle narrációs technikák mögé bújva úgy temeti el magát műveiben, akár egy kriptában, *A halálöszön és az életöszönök* újrafelfedezése óta a halál jegyeit magában hordó nyelv képzete Foucault írása(i) mellett még számos, egymástól eltérő indíttatású (irodalom)elméletnek is fontos szereplőjévé vált, így például – hogy csak néhány „b”-betűs francia sztárfilozófust említek – Bataille, Blanchot, Baudrillard vagy Barthes munkásságán keresztül.

E szövegében Freud azt állítja, hogy a halálöszön mindenütt jelenlévő hajtőereje az inorganikus állapotba való visszatérésre kényszerítő legintenzívebb késztetés, amely az organizmus majdani „saját halálát” szabályozza. E felismerés értelmében bármely organizmus léte csupán élete ezen végcéljának folytonos kitolása, késleltetése, elodázása lenne.2 Freud igénye, hogy a halált a lét alapvető mintázataként hozza vissza az életbe – vagyis a vitalista elképzelések cáfolata – a későbbiekben meghatározó elemévé vált azoknak a filozófiai diszkurzusoknak, melyeket Habermas az antropocentrikus gondolkodás és a humanista önértelmezések végéről való híradásokként értelmez.3 Mindezek előrebocsátása azért tarthat számot némi jelentőségre, mert *A szív segédigéi*-ben – legalábbis első nekifutásra – éppen a halál *írodása* emelődik a szöveg tárgyává. Az anya halála – avagy általában véve, az elmúlás, mint hagyományosan magasztosnak, az alkotói elmélyülést jelzőnek tekintett írói téma – itt olyan *nyelvi* problémaként jelentkezik elsősorban, melynek keretein belül a mű az önnön tárgyához való lehetséges diszkurzív viszonyulások keresését problematizálja.

A másodmodernség e nyelvi tapasztalatát, vagyis a megalkotottság mikéntjének pragmatikáját a művészet „igazságával” azonosító narrációs technika már a *Temelési regény* óta nem idegen Esterházytól. Ám *A szív segédigéi* esetében nem pusztán bizonyos szituáció(k)hoz kapcsolható nyelvi viszonyulások tematizálódásának lehetünk tanúi, hanem írás és halál, Lét és Semmi, én és nem én kölcsönösségen alapuló feltételezettségének pszichológikus megközelítésének is. E dichotómiák egymásbacsúsztása az irodalom immanens problémájaként jelentkeznek a műben, ami ezúttal éppen e problémákkal való viaskodás verbalizációjaként hozódik létre. A létének feltételein rágódó, önreflexív írásmód olyan suicid szöveget eredményez, ami csak saját alapzatának megkérdőjelezésén keresztül képes életre kelteni magát, létét önnön felszámolásából nyerve szinte pontosan modellálva a freudi paradoxont, mely szerint „az örömev valósággal mintha a halálöszönök szolgálatában állna.”4

*A szív segédigéi*5 olyan irodalmi mauzóleum, ami jópár holttestet rejt magában; e corpusokat – halott testeket és szövegtesteket – az időből való kiszakítás vágya tette a szöveg tárgyává (és itt lehetett volna például jelentősége az oldalszámozás hiányának); a mű így voltaképpen a halál atemporalitálásának emléken élösködik, vagyis lineárisra, strukturáltá, *időbelivé* akar alakítani egy ilyesféle tulajdonságokkal éppenséggel ontológiai meghatározottsága okán nem rendelkező dolgot. Az univerzális gyász középpontjába a halott anya figurája íródik be, akinek szubjektivitása csupán diszkurzív szerep, hiszen alakja összemosódik a *Vágy nélkül, boldogtalan*, vagy akár *Az Idegen anya*-alakjával, sőt – mint erre a későbbiekben kitérek majd – bizonyos nem anya-szerepben megismert corpusokkal is.

A „szülő” elvesztése fölött érzett fájdalom, illetőleg az ezen történő túllépés kényszere így alighanem az irodalmi elődökhöz fűződő viszony allegoréziseként válik értelmezhetővé. S miután *A szív segédigéi* leginkább idézetekből építi fel önmagát, az intertextuális szöveg-emlékek a múlt rekvizitumaként maguk is az elmúlás, a gyász jeleiként funkcionálnak, s – paradox módon – holtukban kelnek életre Esterházy mauzóleumában.

Az idézetek szövedéke mögött önmagát – mintegy foucaultilag – eltüntető szerző eképp magát is eltemeti saját szövegében, miáltal újabb tetemmel gyarapodik a hulláktól már amúgy is hemzsegő történet. A *Bevezetés...* utolsó három írása – amint erre Kulcsár Szabó Ernő is rámutat6 – egyébként is igencsak konzekvens az öldöklés tekintetében. Míg ugyanis *A mámor enyhe szabadságá*-ban a szubsztanciális epikai tényezőkkel együtt a korábbi Esterházy-művek szereplői esnek a szöveg áldozatául, az ezt követő, Danilo Kiš-től átmásolt történet a szerző(i) név viselőjének) haláláról tudósít, mígnem *A szív segédigéi* parte-cédulái végére – az első kiadástól eltérően – a „Vége” és a „Mindezt majd megírom még pontosabban is” handkei zárata közé egy olyan (ön)idézetekből montírozott szöveg applikálódik, melynek utolsó sorai az iménti Kiš-műnek a halál egyedüli bizonyosságát állító zárómondatát idézik.

Mindez még annak elismerése mellett is állítható, hogy *A Bevezetés...* szövegeinek lineáris rendjébe az epikai konvenciók e módszeres lebontását belelátó értelmezés nyomban esetlegessé válhat a kötetegész szerkesztettségének azon jellegét is röpké figyelemre méltatva, ami már Csuhi István régebben megfogalmazott véleménye szerint is „felszámolja az írás és a hagyományos könyvkép rendjét, a linearitást.”7 Ez annyit jelent, hogy a kötet non-linearitása bizonyos térképzetességet kölcsönöz a műnek, ami a folytonos választás (sartre-i) kényszere állítja olvasóját: a szerzőágozást utalásrendszer, ez egyes művek egymáshoz való viszonyának szemantikum, a nem verbális információk bizonyos szövegrészekhez történő kapcsolódásai a mű hálószerű szerkezetén belül arra sarkallják a befogadót, hogy egyfajta vándorként hozza létre saját olvasatának térképét vagy térképeit, melyek nyomán azután az egyéni térbeli választások mégiscsak időbelivé lesznek, s linearitássá – a legjobb esetben is multiplikált linearitássá – rendeződnek a hálózat járatai. Ezek alapján *A szív segédigéi* lapszámozás nélküli kiadása akár a *Bevezetés...* nem-lineáris térszerkezetének előképe is lehetne, ahol az egymásra *nem következő* oldalak a temporalitás tagadásának láthatatlan jeleiként állanak.

A gyász egyik vizuális jelölője a szövegbe applikált „fekete lap”, melynek érdekessége többek között abban is rejlik, hogy maga is idézet, hisz a Tristram Shandy úr életét és gondolatait megörökítő halhatatlan regényében Sterne már több, mint két évszázaddal ezelőtt alkalmazott egy az Esterházyéhoz megtevesztésig hasonló koromsötét oldalt. (Az ír szerző neve egy rövid utalás erejéig fel is bukkan *A szív segédigéi*-ben [Besz. 688]) Mindkét műben egy haláleset – Esterházynál az „anya”, Sterne-nél Yorick halála után kerül sor e gyászos gesztusra. Az új kontextusba kerülő idézetek szemantikai módosulásait figyelembe véve azonban az Esterházy-féle „black page” alighanem jócskán eltérő jelentésre tesz szert, mint a sterne-i textúrában8, ahol e lap a regény nyelvkritikai vonulatának vizuális megjelenítőjeként a ki nem mondható, csupán megmutatható entitások pre-wittgensteiniánus problémájaként értelmezhető.

(Anélkül, hogy részletekbe menően támasztanám alá a *Tristram Shandy*... nyelvi álláspontjával kapcsolatos iménti utalásomat, a számos lehetséges idézet helyett csupán egyetlen ezt igazoló példával szeretnék élni. Toby és egy túlfűtött özvegyasszony kölcsönös félreértésen alapuló párbeszédét Sterne a következő megjegyzéssel zárja: „ez is csak azt mutatja, hogy mily csekély tudásra tehetünk szert a pusztá szó által”⁷ [it shews what little knowledge is got by mere words.]⁹

A *szív segédigéi* gyász-oldalával kapcsolatban azonban némiképp másként áll a helyzet, hiszen – idézet lévén – halotti lepelként nem csupán az „anya” handke-i és camus-i, hanem Sterne és Yorick szövegtestét is takarja. Ráadásul az „anya” meglepő módon a Beatriz Viterbo nevet viseli (Besz 682), akiről viszont tudvalévő, hogy Borges Az Alef című alaptörténetében hajtotta örök álomra a fejét, hogy aztán újabb ideiglenes nyughelyét Esterházy mauzóleumában lelje meg. (Figyelemreméltó mellesleg, hogy az „alef” a héber ábécé egyik ún. „anya-betűje”). Számottevően sokasodnak tehát a fekete lepel borította corpusok, ám értelmezésem szempontjából a továbbiakban elsősorban Yorick és Beatriz textuális maradványai tűnnek érdekesnek.

Borges történetében Beatriz Viterbo a narrátor szerelme, beteljesületlen vágyakozásának tárgya, akinek arca halála után először még színes, később már csak fekete-fehér képek egyre kevésbé élethű reprezentációin keresztül idéződik fel a férfi számára, hogy végül pusztá névvé, semmitmondó nyelvi jelle redukálódva törölje el jelöltjének ideáját: „Elménket mállasztja a feledés, az évek tragikus porladásában magam is egyre inkább összezavarom és elfelejtem Beatriz vonásait.”¹⁰ (*“Nuestra mente es porosa para al olvido; yo mismo estoy falseando y perdiendo, bajo la trágica erosión de los años, los rasgos de Beatriz”*)

Beatriz személyének köszönhetően tehát a (halott) anya iránti fiúi szeretet erőteljes szexuális konnotációkkal is színeződik. Erre a motívumra a szöveg jelölői explicit módon egyszer sem látszanak utalni, a vágy tehát mintegy a szöveg tudatalattijába szorul vissza; ugyanakkor viszont az elfojtás ténye mégiscsak jól láthatóan mutatkozik meg, hiszen a fekete oldal leple igencsak szembeötlően jelzi a mű horizontjából kiszoruló tartalmak – jelen esetben az incesztusvágy későbbiekben értelmezendő – látens jelenlétét.

S amennyiben a gyászlapot egyúttal a szöveg nyelvisége által leplezett tudattartalmak, ösztönkésztetések működésének jeleként kezeljük, úgy magyarázatot kaphatunk arra is, hogy a Beatriz mellett nyugvó Yorick corpusa vajon miért kerülhetett egyazon szövegsírba az anya/szerető rejtegetett figurájával. Yorickon keresztül ugyanis annak a Shakespeare-nek az alakja sejlik föl a fekete lap mélyén, akit Harold Bloom a nyugati kánon középponti figurájaként nevez meg,¹¹ olyan irodalmi Atya-ként, akinek hatása e kánon egészét nagy mértékben befolyásolja. Így hát a vágy tárgyaként kezelt anya és a tekintélyes (irodalmi) Atya együttese a klasszikus ödipális helyzet erős jelenlétét mutatja a szöveg tudatalattijában. Ha tehát – mint erről már szó esett – *A szív segédigéit* az irodalmi elődökhöz való viszony szublimációjaként olvassuk, akkor e viszonyt az előzőek értelmében a szülő-gyerek kapcsolat freudi mintája alapján lehet jellemezni, pontosabban annak olyan verbalizációjaként, amely ugyanakkor ezen ödipális készletés elfedésében érdekelt.

Az irodalomtörténeti kontinuitást is e szellemben értelmező Bloom szerint a kánonokat a *hatás* rendezőelve irányítja. Így minden mű csak valamely előd-szövegre adott válaszként szülehet meg, mely válasz az utódok értelmezői aktusainak függvénye. Ezeket az értelmezéseket pedig – vélekedik Bloom – az elfojtás, a represszió irányítja, minthogy az ön-identikus szerzői pozíció csak a befolyásos előd(ök) nyomainak, emlékezetének lefojtásán át válhat megszerezhetővé.¹²

„Bármely erős irodalmi mű alkotó módon félreolvassa és félre-interpretálja az előd-szöveget vagy szövegeket (...) az erős alkotás *maga* a hatás-izony.”¹³

A nyugati kánon így olyan pszichikus csatatérként tűnik fel, ahol a jelenlét az elődök textuális meggyilkolásából fakadó figuratív hatalomátvitel egyenes következménye, melynek során az utód, szabadulni akarván az előd nyomasztó tekintélyétől, a felejtés és kiszajátítás együttes trópusán át tagadja meg annak befolyását: „A költőnek, ahhoz, hogy éljen, a félreértés központi aktusában tévesen kell értelmezni az apát, s ez az aktus az apa újra-írása.”¹⁴ E belátást elfogadva azok az idézetek, melyek *A szív segédigéi* textúráját alkotják, egyrészt nyilvánvalóan az elődökhöz való kapcsolódás kikerülhetetlenségét állítják – e nem is túlságosan újkeletű felismerés alighanem (az Esterházy által gyakorta citált) Musil és Joyce harmincas évekbeli munkásságából eredeztethető, akik szintén „csak annak tudomásulvételével tudták elképzelni az irodalom folyamatának megújulását, hogy abba az univerzumba, melybe a mindenkor új mű be kíván lépni, előzetesen írtak már”¹⁵ –, eredeti kontextusukból kiszakítva azonban egy új értelemképzés revíziója alá kerülnek. Innen nézvést a lapokat szegélyező gyászkeret is egy hasonló készletés jeleként válhat értelmezhetővé. A gyászjelentések szokásos megoldását imitálva részint persze az elmúlás, a halál terébe helyezi az atyák nyelvétől átitatott szöveget, egyúttal viszont egy autonóm területet lezáró demarkációs vonalként – a gazda bekeríti (a lét) házát – a szerzői önállóság kiépítésének jele is. Miközben e keret a végtelen szöveg-univerzum egy szeletét kimetszve az imígyen sikeresen behatárolt területre akarja kiterjeszteni uralmát, e választóvonal másik oldala olyan beláthatatlan terep megletéről is hírt ad, amely az elődszövegek végtelenbe vesző sokaságának gyarmatosíthatatlanságát állítja.

Ugyanakkor a bekerített kis szöveg-területek fölötti uralom kétséges mivoltáról tudósít a „Nincs helyem, ahol most volnék” (Besz 684) felismerése, míg a rituális öldöklés árán megszerzett birtok leírásának Juhász Ferenc-i képe – „Véres kása ez a kert” – ugyanitt a sorozatos apa-gyilkosságok eredményeképp hadszíntérré vált szöveg önreflexív gesztusa. (Érdekes lenne összevetni ezt az állítást Esterházy egyik esszéjének azon kijelentésével, mely szerint „könyveim ideális megjelenési, létezési formája: a kert.”)

Az elődökkel vívott harc tematikusan is megjelenik a szövegben egy (?) apa-figura megidézésén keresztül, hasonlatosan *A mánor enyhe szabadságá*-hoz, aholis furcsamód épp az „apa” személye esik elsőként az öldöklés áldozatául. (Besz 613). *A szív segédigéi*-ben többek közt a következő (Barthelme) passzus tűnhet e szempontból jócskán árulkodónak: „Elég unalmas volt mesquite-bokrokra lövöldözni, így hát lekuporodtunk valami sziklák mögé, apám lekuporodott az ő kősziklájára mögé, én lekuporodtam az én kősziklám mögé, és elkezdtünk egymásra löni. Az érdekes volt.” (Besz 704.) Ám ugyanilyen beszédes lehet a „Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van: apánk tehát apánk: a est a” kijelentés is (Besz 666), annál is inkább, mert a következő oldalon e parafrázis idézet tényleges szerzőjének haláláról is olvashatunk: „Azóta már több temetésen is voltam vele, utoljára az Illyésén.” (Besz 667)

Legsokatmondóbbnak azonban talán egy torzított Borges-idézet tűnik e tekintetben, megint csak *Az Alef*-ből. Esterházy itt meglehetősen hosszú részletet másol át e történetből, ámde azzal a nem lényegtelen módosítással, hogy Beatriz nagybátyjának, Carlos Argentino Daneri-nek a nevét következetesen az „atyám”jelölővel helyettesíti. És ebben elsősorban nem is az az érdekes, hogy e változtatás például olyan mondatot is eredményez, mint „Atyám baja beteges örömmel töltött el; lelkünk mélyén mindig utáltuk egymást” (Besz 710), hisz ez már nem sok újdonságot jelentve, zökkenőmentesen illeszkedik az értelmezés eddigi horizontjához. Fontosabbnak tűnik, hogy a borgesesi pretextus szerint Daneri az, aki házában pincéjében rejtegeti az Alefet, egy titokzatos kis gömböt, ami atemporális, szinkron teljességében tükrözi a világegyetem egészét. Az univerzum ezen mise en abym-e a nagybácsi számára azért is különösen értékes, mert irodalmi ambícióinak az Alef állandóan üzemelő képernyője szolgáltatja a feldolgozandó anyagot. A borgesesi szöveg alefe egy olyan ideális írástechnika metaforája, aminek lényege szinte teljes egészében lefedhető Barthes szöveg-fogalmával: „Képzelnünk el először egy olyan szöveget, amely maga a diadalmas pluralitás, amelyet nem szegényít el az ábrázolás (az utánzás) semmiféle kényszere. Ebben az ideális szövegben számos és sokrétű hálózat akad, amelyek úgy alkotnak játékteret egymással, hogy egyik sem képes elfedni a másikat. Ez a szöveg nem a jelentettek struktúrája, hanem a jelentők galaxisa: nincs

kezdetre, reverzibilis, több bejárattal rendelkezik, melyek közül egyik sem nyilvánítható nyugodt szívvel főbejáratnak. A szöveg által mozgósított kódok a végtelenbe vesznek...”¹⁶

Ezek után viszont sejthető, hogy miért is neveződhet atyának Esterháznál az argentin Dante; olyan elődnek tehát, aki még birtokolhatta, vagy legalábbis úgy vélhette, hogy birtokolni képes a szövegüniverzum teljességét, ami után viszont az utód-szerző jelen esetben már mindhiába áhítozik, s amiből már csupán a fekete margóval elkerített, oldalnyi területeket mondhatja többé-kevésbé a magáénak. Ennek értelmében Beatriz, a fekete lepel mögött nyugvó borges-i „anya” mellett a Yorickon át megidézett shakespeare-i hagyomány, az apai *Dead White Males* kánonja szintén Borges pretextusához lesz kapcsolható. És nem csak azért, mert e történet egy mottó formájában valóban *tartalmazza* Shakespeare-t, hanem mert e miszlikus betű – amint erre a borges-i mű is erősen rájátszik – a kabbala szerint a nyelv összes elképzelhető mozgását eleve magába foglalja,¹⁷ ilyképp tehát az Esterházy által reflektált irodalmi/metafizikai hagyomány egésze is *Az Alef* részét képezi. Ebben az értelemben viszont – Kulcsár Szabó Ernő vélekedésével szemben¹⁸ – nem Handke kisregénye, hanem Borges e története tekinthető *A szív segédigéi* „elsőleges pretextusának”. Amint erről már szó esett, a torzított idézetek alkalmazása – különösképp, amelyek az atyai zsarnokság létét verbalizálják – jó példája annak, ahogyan a szerző saját autoritásának hiányát ödipális komplexusként éli meg. Hogy tudatában van annak, önálló alkotásra – a kifejezés azon értelmében, hogy ti. az elbeszélést már nem tekintí valamely önanonos alakban megragadható, copy rightolható entitás hordozójának – képtelen, nem töltheti be az „anya” szerepét, akivel ily módon csak interpretatív úton próbálhat azonosulni, s az idézetek, allúziók szándékoltan roncsolt formában történő applikálásának átértelmező műveletével próbálja meg diszkurzíve kisajátítani azok (férfi) erejét.

(Mindemellett persze az is igaz, hogy az apai szöveg csak holtában, gyilkosai kezén kezdhet élni, hiszen csupán a fiú írása tehet egy szöveget apai írássá azáltal, hogy agresszív szeretete minduntalan újraértelmezi és kihasználja azt. Ebben az értelemben az „apa” eredeti írása nem létezik, míg a tanítványok létező írásai nem eredetiek. Minél inkább erős a tanítványok fiúi szeretete, annál inkább tűnik (f)el mögötte rajongásuk tárgya, a csupán általuk kreált „anya”¹⁹. Így aztán az Esterházy által tételezett elődök is csupán a szerző interpretációinak eredményeiként válhatnak Atyává.) Az viszont bizonyosnak tűnik, hogy a fekete lap mögé temetett corpusok metaforikája Esterházy poétikájának az utólagosság felismeréséből fakadó belátások érvényesíthetőségének jeleződése, ahol a korábbi dolgok de- és rekonpozíciója által – Jauss gyakran idézett szavai szerint – „egy korszakdatumnak az a visszája látható, amely már teljesen tudatában van utólagosságának, s mégis épp ennek pozitívívá tételével képes újra kreatívá válni.”²⁰

S ennek az esztétikai tapasztalatnak, melynek centrumában a múlt újraelsajátítása és megfiatalítása, vagyis a tradícióval való kényszerű viaskodás tudomásulvétele áll, jelentőségteli megfogalmazása lehet az Esterházy-szöveg utolsó bekeretezett lapjának – a fentiek értelmében deszakralizált értelemmel is telítődő – pascali mondata: „amikor valamely művet írunk, legutoljára tudjuk meg, mivel is kezdjük: az Atyának és Fiúnak –”. (Besz 716).

Ebből az irányból válik magyarázhatóvá az elbeszélői pozíció azon változása is, melynek köszönhetően a fekete lap előtt az anyját sirató fiú, azt követően a fiát sirató anya válik az elbeszélés grammatikai alanyává. E szerepcseré a nyelvhasználat mikéntjében semmiféle módosulást nem eredményez, ami előd és utód interszubjektív összetartozására, a másikon keresztül megteremtődő ének közös nyelvi előfeltételezettségére is utalhat, jelezve egyúttal a rituális temetkezés után megteremtődő szerzői én új-szerűségének és önanonosságának illuzórikus mivoltát is.

A szerzői szubjektum illetén megalapozhatóságának (halál)pontosan egyező elképzelését fogalmazza meg Borgesnek egy a hetvenes évek közepén íródott verssora, ami így – T.S. Eliot szellemében – szintén az Esterházy-szöveg utólagosan megteremtett előzményévé válik. *Könyveim* (Mis Libros) című versét az argentin mester ugyanis a következőképp zárja: „A holtak hangja mond ki / engem már mindörökké.”²¹

Ezzel együtt azonban a gyerek/anya szerepcserének egy olyan magyarázata is elképzelhető, ami bizonyos lacani elképzelések segítségével próbálja megvilágítani a szöveg pszichikus struktúráján belül a beszélő alanyok megkettőződésének funkcióját.

E szerint a nyelv elsajátításának folyamata a szubjektum létrejöttével azonos, ugyanakkor viszont az elidegenedés formájának is tekinthető. A nyelvben való elidegenedés hasadást hoz létre az alanyban – a tudat és a tudattalan, a szubjektum és a Másik, illetve az ego és a másik tengelyei mentén –, ami viszont ellentétes az én azon törekvésével, hogy megszilárdítsa, karakterré formálja önmagát. Így hát míg a tudatos szubjektum koncepcióján nyugvó metafizikatörténetben az „én” rögzítettként való kezelése nem más, mint az önmaga és környezete fölötti kontroll megszerezhetőségének hitéből fakadó kielégülési forma, addig a lacani víziók a töredezett szubjektum (corps morcelé) vágyakozásának mozgását a nyelv szimbolikus rendjének a jelentők behelyettesítésén és eltolásán (déplacement) alapuló működésének képében pillantják meg. Az alanyon belüli hasadásokat jól reprezentálják diszkurzusának félresiklásai, törései, hiányai – a szövegnek ezek a kitüntetettként kezelt helyei hordozzák a szimbolikus atyai kódok által uralt nyelv voltaképpen „igazságát”.

A szív segédigéi-nek esetében már első pillantásra szembeötlőek nyelvezete töréseinek vizuálisan is jelzett vonulatai, hiszen a bekeretezett lapok alsó és felső részének szövegrészeit nem csupán a tipográfiai eltérések, hanem a köztük tátongó, üresen hagyott fehér lap cezúrája is elkülöníti egymástól. Ugyanilyen törések szagatják szét jól érezhetően a mű egységes nyelvét az intertextek vs. „saját” szöveg egymáshoz illesztéseinek mentén is.²²

E törés lenne tehát a jele annak a hiánynak, ahol el(ő)tűnhetnek *A szív segédigéi* elfojtásra ítélt jelentései, melyek egy része – ha hihetünk Lacannak – a következőképpen kísérelhető meg felszínre hozni. „A gyermek – vélekedik Lacan – a vágy iránti vágygá válást akarja, azt, hogy képes legyen az anya vágyát kielégíteni, vagyis „to be or not to be”, mint az anya vágyának a tárgya (...) örömet szerezni az anyának ... ehhez szükséges és elégséges fallosztnak lenni.”²³ Az eredeti vágy az Apa közbelépésével módosul, aki egy szimbolikus törvényre hivatkozva magát nevezi meg e végső jelölő birtokosaként. Az Apa felbukkanása egyébként nem igényli egy tényleges férfi jelenlétét, elegendő, hogy az anya nyelvezetében mint strukturálót funkció legyen jelen, s eképp kérdőjelezze meg a fallikus identifikáció bizonyosságát. A vágyteljesülést így az elsőleges elfojtás, vagyis a nyelv szimbólumai kezdi helyettesíteni, melyek voltaképp az Apa nevének és tiltásának (Le Nom / Non du Père) verbális variánsai. E nyelvi kasztráció, a gyönyör feladásának kényszere, az identifikációról való lemondás értelemszerűen magát a létigét negálja. (Ez utóbbi belátás segítséget nyújthat az Esterházy által játszott változatos *szolgálattói szerepek* – spion, fogadós, pincér – gyakori nyelvi játéknak értelmezhetőségéhez is.)

Talán kitűnik az eddigiekből, hogy *A szív segédigéi* nyelvi szövete milyen csábítóan kínálja magát az efféle vizsgálódás tárgyául. Ennek kiindulópontja pedig alighanem az anya és a szerető képének – már jelzett – összemosásában keresendő, melynek során Beatriz Viterbo anyai teste egy fekete lepel mögött, mint elfojtott jelentés búvik meg. Ez persze nem is csoda, hiszen az incesztus-tabu érthető módon a szimbolikus rend alapító aktusa. Ha tehát az anya vágyának betöltésére irányuló – lacanilag garantált – törekvést helyezzük ideiglenesen a szöveg centrumába – és hát matematikailag legalábbis ez kétségtelenül igazolható, hiszen a fekete lap csaknem pontosan *felezi* a művet –, akkor a történet e lefojtásra ítélt törekvésnek a szimbolikus nyelvi rendbe történő halogató beleíródásaként lesz olvasható. Ez a feltételezés szintén alátámasztani és magyarázni látszik az Atyá-val való – már bemutatott – rivalizáló viaskodást, aki ugyan az értelmezés eddigi menetében – mint irodalmi előd – a szerzői autenticitás gátlójának

metaforájaként szerepelt, így azonban – e feltételezést korántsem cáfolva, hanem inkább tovább árnyalva és kiegészítve – a fallikus identifikáció letiltójaként az egységes szubjektumot szétszabdalo nyelvi erőként lép fel. Ezért, hogy az „apa” a mű diszkurzusának nem csupán állandó szereplője, hanem a szöveg nyelvének intertextuális átítatottságára való tekintettel irányítója és létrehozója is lesz. A történet minden ellenszegülése dacára is azt (és úgy) mondja tehát, amit (és ahogy) az „apa” mondat vele, míg eredeti vágya a nyelv által létrejövő textuális tudattalanba szorul vissza: részint a fekete lap mögé, részint pedig a már szintén említett szöveghasadékokba. S hogy végre visszakanyarodjak oda, ahonnan az iménti lacanológiai idézettárat indítottam – a narrációs szerepcsere is az alanyban létrejövő hasadás grammatikai jelölőjeként lelheti meg magyarázatát, akár a vizuálisan kettéosztott oldalak nyelvtani tükröként is. Hisz míg az apai szimbolikus törvények megakadályozzák a „fallosszá lenni” vágyának manifesztálódását, e cenzúrát kijátszva a szöveg e retorikai/narratológiai trükk segítségével mégis megpróbálja végrehajtani ezen incesztuózus egyesülést. Az anya – illetőleg a hozzá kapcsolódó letiltott vágyak – eltemetését követően a diskurzus addigi alanya az anyai „én” helyét elfoglalva egy imaginárius, grammatikai egyesülés útján tesz kísérletet az apai szigor kijátszására. Minthogy azonban – Lacan szellemében – e szigor implicite eleve adott az anya nyelvében, a pozícióváltás sem eredményezhet olyan szöveget, amely képes lenne szétfeszíteni a tiltó kódok sűrű hálózatát. A mű utolsó mondata – ami nem figyelmen kívül hagyható módon egyúttal az egész *Bevezetés...*-t záró kijelentés is egyben – akár egy eképp felfogott nyelvi kudarc beismerése is lehet: „Mind ezt majd megírom még pontosabban is.” S hasonlóképp, a lacani imaginárius elérhetetlenségének megtapasztalásaként válhat értelmezhetővé a „Nem igaz, hogy segített rajtam az írás (...) Az írás nem az lett, aminek eleinte hittem” (Besz 697) (Handkétől származó) állítása is. Részint mindkét idézet az „(időleges) elhallgatást”,²⁴ a csendet privilegizálja, ugyanakkor viszont a *már* bekövetkezett kudarc és a *majdani* megismételhetőségbe vetett jövőbeli remény kettősének együttes alakzataként utal vissza a mű címében jelzett segédigékre, melyek közül a magyar nyelv köztudomásúlag (?)²⁵ mindössze kettőt ismer: „volna” és „fog”. Márpedig e két segédige mindegyike a mindenkori mondódás sikerének éppen aktuális *jelenidejét* zárja ki a nyelv – s így Esterházy szövegének – teréből.

Jegyzetek

- 1 M. Foucault: *Mi a szerző*; in: *Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Debrecen, 1999. 122-123.
- 2 S. Freud: *A halálstíton és az életstítonok*; Budapest, Műzsák, 1991. 69.
- 3 J. Habermas: *A temporalizált eredetfilozófia túllicitálása: a fonocentrizmus derridai kritikája*; in: *Filozófiai diskurzus a modernségről*, Helikon Kiadó, 1998. 135.
- 4 S. Freud: *ib.* 110.
- 5 A művet az 1986-os *Bevezetés a szépirodalomba* c. kötetben megjelent formájában vizsgálom. Ez részint a szövegábrát tekintetében tér el a történet 85-ös kiadásától, részint pedig abban, hogy a szöveg itt lapszámozva olvasható – ami technikailag megkönnyíti ugyan a hivatkozásokat, viszont számos ígéretnek tűnő értelmezési lehetőséget is érvénytelenít.
- 6 Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*; Kalligram; Pozsony, 1996. 190.
- 7 Csuha István: *A pontos után, a még pontosabb előtt*; in: Balassa (szerk.): *Diptychon*, Magvető, 1988; 25.
- 8 Már csak azért is, mert az elkülönböződés jól látható jeleként itt egy (torzított) bibliai idézettel íródik felül a steme-i feketeség.
- 9 L. Steme: *Tristram Shandy úr élete és gondolatai*; Új Magyar Könyvkiadó; 1956. 595.
- 10 J. L. Borges: *Az Alef*; in: *A titkos csoda*; Európa Könyvkiadó, Bp. 1986. 352.
- 11 H. Bloom: *The Western Canon: The Books and School of the Ages*; New York-San Diego-London: Harcourt, Brace and Company 1994. 10.
- 12 Bloom: *ib.* 8.
- 13 H. Bloom: *A Map of Misreading*; New York, 1975. 19.
- 14 Kulcsár Szabó Ernő: *Törvény és szabály között*; in: *Beszédmód és horizont*; Argumentum. 1996. 99.
- 15 Esterházy Péter: *Előszó*; in: *A kitömött hattyú*; Magvető Kiadó; 1988. 12.
- 16 R. Barthes: *S/Z*; Osiris Kiadó; 1997. 16.
- 17 G. Scholem: *A kabbala helye az európai szellem-történetben*; Atlantisz, 1995. II./ 132-133-134.
- 18 Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*; *ib.* 155.
- 19 vö: Kalmár György: *A pszichoanalízis fenséges tárgya*; in: *Alföld*; 1998/10. 67.
- 20 H. R. Jauss: *Az irodalmi posztmodernség*; in: *Recepcióelmélet-esztétikai tapasztalat-irodalmi hermeneutika*; Osiris Kiadó, Bp. 1997. 218.
- 21 J. L. Borges: *Könyveim*; in: *A Másik, aki Ugyanaz*, Európa Könyvkiadó, 1990. 112.
- 22 vö: „Egy idézet hiába simul bele egy szövegbe, mert ha simul, ha nem simul, nem simul” – állítja Esterházy is. in: *Esterházy-kalauz*; Magvető Könyvkiadó, 1991. 8.
- 23 in: Joël Dor: *Introduction à la lecture de Lacan I.*, Paris, Éditions Denoël, 1985. 102.
- 24 Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*; *ib.* 172.
- 25 „A magyar nyelv (...) köztudomásúlag nem ismer segédigéket” (Domokos Máttyás: *Műbírálat, kiszabott parcellán*. Kortárs; 1985/9. 137.)

Bogdán László

Átiratok múzeuma

Áprily Lajos kakasa

– talált tárgy –

*Daliás idők voltak. Egy tyúkot
kellett volna beszolgáltatnia,
de tyúkjá nem volt, fogta Zebulont
(rekedtes hangja ávós trombita)
Áprily Lajos, szívében kín dúlt,
s költő fiával Visegrádra indult.
„Mi van öreg?! Hát nem kaptál tyúkot?
Ez annyit ér, mint Enyeden a halba.
És ki ébreszti majd a házatok?
Nélküle hogy éltek majd Szentgyörgypusztán?
Nem is kakas ez! Szárnyas oroszlán!...”*

*„Nem fogadták el az öreg kakast.”
Áprily bús, de Zsoli felvidul.
„Kaphatnánk érte vaj néhány garast,
tyúkot vehetnénk, az imok majd lilul,
de be kell vennie, irul-pirul,
homlokodról a redő elsímul,
lelünk zsebünkben még néhány garast,
és amitől szent arcod kipirul,
visszavásáljuk Zebulont, a gazt! ...
Lehet rögeszme? Lehet mánia?
De minekünk kell trombitálnia!...”*

*És lőn! Letudtak tyúkot, hivatalt,
beszolgáltatást, borut, zivatart.
Együtt buszoztak hármásban haza,
szívükben várván a késő tavaszt,
vidult a költő, fia, kakasa,
emlékeikben az elveszett haza.
„Milyen jó is, hogy nem tettünk panaszt!
Minden bémyaló firkász nagy paraszt.”
„S mindég csak neki lehet igaza!...”
Ezt megbeszélték. Várta asztaluk.
Fordításaik, versük, korty boruk.*

*Szeretteik aggódva lesték őket
(már elsírátták az öreg kakast)
a Hivatalt kielégítőket.
„Ha Tyúkjá nincs, tegyen már panaszt,
lefordította a Bulyba Taraszt,
perelje csak be a hivatalt, a gazt!...”
„Nem kellett Zebi. Bús volt az öreg,
visszavásáltuk hát az öreget,
előbb egy tyúkért zálogban maradt.
Mivel nélküle fel nem ébredünk,
Zebulonunk ím megmaradt nekünk.”*

*Reggel ő ébresztette Áprilyt,
s az álmában bújdokló Zsolit,
és a végre beköszöntő tavaszt.*

1999. január 1.

Szabó Lőrinc és az ördög

Szabó Lőrinc egyszer októberben,

eltévedt a borus magyar őszben.
Elgondolta: „tán vigasz lehetne
– elkínzottan egy padra roskadt le–,
ha az ember, vállalva magányát,
élményként közelítené halálát.
S ha mindez nem is deríthetné fel,
telíteni lehetne szenvedéllyel...”
Itt tartott, mikor két patanyomot
vett észre a sárban. Elhallgatott.
„Az ördög járt itt! Most nélkülem ment el,
de az is lehet, visszajő még éjjel.
Hátha vidéki szekerek álltak itt?
S nyomot hagyott a sárban teheneik
patája. Egyébként az egyházatyák
nem is említik az ördögpatát.”
Mintegy végszóra, hirtelen zaj támadt,
s a bokrok között feltűnt egy kis állat.
Mókus lehetett? Macska? Vagy menyét?
Ráfüggesztette kerek röntgenszemét.
„Az ördög járt itt menyét-alakban.
Köröttem ólálkodik szakadatlan.
Tehetek bármit, itt van örökké.
Esővé változik, szóvá, köddé,
ravaszul mindég más alakot ölt.
Képzeletben már többször is megőlt.
Őt látom minden szembe ringó nőben,
őt a hullámban s mi töri, a kőben.
Pásztorórákon is őt ölelem.
Éjjel-nappal itt van már velem.
Ha írok, sandán, ő vezeti tollam.
Ha beszélek ő szól. És ha szótlan
vagyok ő hallgat rulettcsendben.
Mióta itt van, elhagyott az Isten!
A sötétségben bújjik meg, a fényben.
Sorsom alkatrésze lett észrevétlen!...”
Háta mögött zihált. Lélekezete
elfojthatatlan walküri zene.
Bénultan nézte a kis állatot.
Mókus volt? Macska? Menyét? Ugrándozott.
Aztán eltűnt. Létezését másra
cserélte. Hívta az árnyak honába.
A költő várt és ráhullott az alkony.
És a villamos csörömpölt a sarkon.
És míg el nem jött megváltó halála,
önfeledten kianalizálta.
Az ördöggel már nem foglalkozott.
Tücsökműzika vezette. Sorsokat
teremtett, eltűnt mögöttük a fényben,
„ide kövess, ha tudsz!” Észrevétlen
osont tova a földvári mólón.
Mellette ott zúgott a Balaton.
Foszforeszkáltak a látomások.
A homálynak bátran nekivágott.

1999. január 10.

A nyom

„... csak újabb álmok vártak.”
(Borges: 1983. augusztus 25.)

Nyomot követtem éjben, tengeren,
álmon, sivatagon át.
Félrevezetett, eljátszott velem,
elérte Argentínát.
Mi lelhetette tulajdonosát?
Egyszerre megszakadt,
semmivé esett, eltűnt, mennybeszállt,
mint sárga szamarak,

kiket a hold hajszol körbe,
míg be nem hullnak a gödörbe.

Messzi pampákon túnt el az a nyom.
Vibrált, félbeszakadt.
Addig vezetett. Már nem is tudom
felfogni, a szavak,
mint hold úzte sárga szamarak,
szétszélednek. Iszony
kerülget. Gödörbe hullanak,
eltűnnek, mint a nyom.
A hold hajszolja őket körbe,
míg bele nem vesznek az éjbe.

A síkon, távol mindentől, a nyom
volt, nem volt, fennakadt
a kétkedésen, tiltó szavakon,
unta, abbamaradt,
mint álmomban a sárga szamarak,
gödörbe hullt, bizony
aranyló szőrű szamarak, szavak:
iszony, düh, fájdalom...
Nyomot kergettem pampán, tengeren,
Nyomtalan hulltam át az éjeken.

1999. január 23.

másvilági anziksz

bódy gábor a hintán cserhalmi györgy a hintán
átút a fájdalom szövegszerkesztőn tintán

hatalmasan kilendül a mennybe száll a hinta
a magyar történelem van az ívére írva

felszikkázik nagymajtény világos foszforeszkál
itt ragyog ötvenhat is az a hajó is itt vár

és kitántorgunk megint a tömegsír mohácson
most vádlón felmagaslik összeomlik egy várrom

doberdo és piavé a széna téren lőnek
a vereségeink most szikkázva összeéremek

mennybe lendül a hinta anziksz a másvilágról
akár balcsillagzatunk fejünk felett világol

ki nem térhetünk immár az esztendőkön áttör
megbénít és körülfog zárt ajtókon dörömböl

berlinbe hív a démon és nem lesz visszatérés
gömbként ér össze minden féltékenység és féltés

nagyáriák erőszak bolyongás a vadonban
önmagunk keresése a régi arcunk hol van?

1997. október 19.

A régi dal visszhangja

Sorsunk csillagtérképén az iksz.
Fogadalmak. Várakozások.
Ha te így, én úgy és akkor fiksz,
hogy nem várlak. Mélyül az árok.
Mosom kezeim, imix-dimix
és kirekesztem a világot.
Olyan ez, mint az ördögglakat.
Régi delejez újakat.

Szorítja is. Magába zárja.
Élősködő fagyöngy. Ráborul.

Egy magas árnyék társát várja.
Soha semmiből nem okul.
Felcsap boldog napok vig árja.
Az ördöglakat most beszorul.
Mint egy gömbben jelen van minden.
Csak épp nem lehet hozzáfémem.

Parki padon ülünk és nyár van.
Legendánk újra felszikkázik.
Felérfordulsz a ragyogásban.
Mosolyogsz, ahogy soha másik.
Lehet, hogy ez – amire vártam?
De árnyékod unottan ásít.
Elfordulsz. Felállsz. Vége lett.
Beomlanak az évtizedek.
Menthetetlen a régi dalnak
visszhangja is. Vissza se nézel.
Segíthetnek az égi hatalmak?
Nem hiszem. Elragad az éjjel.
Szétesnek hazug fogadalmak.
Sértődötten még hányszor méssz el?
A fényben megvillan a vállad.
Hallgatok. Nem szólok utánad.

Mit is mondhatnék – amit nem mondtam?
Távolodik megint az éden.
Repültünk is. Voltam? Nem voltam?
Szerelmünk tűnő éjjelében,
mentem egy úton, megbotoltam,
nagy, sötétlő vadonba értem.
Ide, hidd el, már nem követhetsz.
Fáim alá mellém nem fekhetsz.

Zárul életem. Ördöglakat.
Új évek szorítják a régit.
Végképp egymásba hajlanak:
múlt, jelen, jövő. Arcod tévhit.
Te nem vagy itt a fák alatt.
Hallom a muzsikát, az égit.
Régi dalnak visszhangja csendül,
És a hinta megint kilendül.

1998. december 7.

Karafiáth Orsolya

Egy reggel (jó alapos) átgondolása

1. Szín

*„Többé nem hagylok magadra...“
- részlet az esti párbeszédéből -*

*Nincs este sem, ha nem volt délután.
Milyen napszakban érhattünk haza?
A felborult két konyhaszék között
saját helyet foglalt az éjszaka.*

*Bár hozzám jött, ő lett szállásadóm.
Csak nézni azt, kit alszik éppen át.
Hallgatni, mint a kályha hangjait,
befűtve egy elképzelt, jobb szobát.*

*A büntudat, hogy nincsen ébredés,
eléri, hogy rögtön reggel legyen.
S míg szótlantul, kapkodva öltözik,
veszíték egy napot. Elengedem.*

2. Fonák

*„Hívjál már egy taxit, bazmeg!“
– részlet a másnapi párbeszédéből –
Lassacskán lélegezni sem merek,
csak meghúzódok észrevétlenül.
Várom, míg a belső vihar csitul,
s kezébe gyilkos tárgy már nem kerül.*

*A helyzet most több, mint reménytelen:
föl sem kel, máris rátölt egy kicsit.
Vekker helyett hamis halál-metál –
morog, nem érti miért nincs több cigink.
Az ajtóban még lesz egy búcsúcsók.
Viszlát, kicsim – köszön kedélyesen.
Ebben már nincs felhang, se kedv, se gúny.
Mi visszatartott, most elengedem.*

Ryszard Kapusciński

Ében

Zanzibár

Nyugat felé utaztam – Nairobiból Kampalába. Vasárnap hajnal volt, az üres út hullámzó, dombos vidéken át vezetett. Előtte az úton a nap sugarai csillogó, vibráló fénytavakat alkottak. Amint közelebb értem, a fény eltűnt, az aszfalt egy pillanatra szürkévé majd feketévé vált, de máris kigyúlt a következő tó és kis idő múlva újra a következő. Mintha izzó vizek között utaztam volna, amelyek váratlanul gyúltak ki és aludtak el, mint őrült diszko villogó reflektorfényei. Az út mindkét oldalán buja zöld növényzet, eukaliptusz erdők, a „Tea and Bond Co.” hatalmas ültetvényei törtek a magasba, a ciprusok és cédrusok között hol itt, hol ott villant elő valamelyik angol farmer fehér udvarháza. Hirtelen messze, messze, az út végén megpillantottam egy fénylő gömböt, amely egyre nagyobb lett, és sebesen közeledett felém. Alig tudtam lehúzódni az útpadkára, amikor elviharzott mellettem egy motorbicikliből és autóból álló konvoj, amelynek közepén fekete Mercedesben Jomo Kenyattát pillantottam meg. Kenyatta ritkán tartózkodott Nairobi-ban, a miniszterelnöki irodájában, ideje nagy részét Gatunduban, a fővárostól 160 kilométerre fekvő magánrezidenciájában töltötte. Ott hódolt kedvenc időtöltésének – a vezérük szórakoztatására megjelent különféle kenyai törzsi táncgyűtesekben gyönyörködött. A karosszékben üldögélő, botjára támaszkodó Kenyatta, a dobok, sípok, a táncosok kiáltásai által keltett zaj ellenére, gyakran elszundított. Akkor riadt csak föl, amikor a tánc befejeztével a táncosok lábujjhegyen kivonultak, s csönd lett.

De Kenyatta itt és most? Őrült sebességgel száguldó autói? Valami rendkívüli dolognak kellett történnie!

Gondolkodás nélkül megfordultam, és a konvoj nyomába eredtem. Az autók a Nairobi központjában, a City Square-en álló tizenkét emeletes modern épület, a Miniszterelnöki Hivatal elé hajtottak; engem viszont nem engedtek tovább a rendőrök – meg kellett állnom. Egyedül maradtam az üres utcán, senkit sem láttam, hogy nyelvet foghattam volna. Mindenesetre semmi jel sem mutatott arra, mintha magában Nairobi-ban történt volna valami: a kihalt városban vasárnapi álmoság, unalom uralkodott.

Arra gondoltam, be kéne nézni Felikshez, hátha tud valamit. Feliks Naggar a kelet-afrikai Agence France Presse irodájának főnöke volt. Ridgewaysben, Nairobi exkluzív, szuperelegáns negyedében lakott egy villában. Feliks maga külön intézménynek számított. Mindenről tudott, informátorainak hálózata Mozambiktól Szudánig, Kongótól Madagaszkárig terjedt. Ő maga ritkán ment ki a villából. Vagy a szakácsait felügyelte – Afrikában neki volt a legjobb konyhája –, vagy a hallban ült a kandalló előtt, és krimiket olvasott. A szájában mindig szivar lógott. Soha nem vette ki, esetleg arra a rövid időre, amíg bekapott egy falat sült homárt, vagy megkóstolt egy kanálka pisztácia sörbetet. Néha megszólalt a telefon. Naggar fölemelte a kagylót, fölírt valamit egy cetlire, és ment a ház végébe, ahol a távirók előtt a munkatársai ültek (az Afrikában föllelhető legcsinosabb fiatal hinduk voltak ezek). Diktálta nekik a táviratszöveget folyékonyan, egy szuszra, javítás nélkül. Aztán már ment is vissza vagy a konyhába – az ételeket kavargatni, vagy a kandalló elé – krimiket olvasni.

Most is épp így találtam rá: ült a fotelben szivarral a szájában, és krimit olvasott.

– Feliks! – kiáltottam már a küszöbről – valami történik, mert Kenyatta pont most jött vissza Nairobi-ba! És elmeséltem neki, hogyan találkoztam Ugandába tartva a kormányzati konvojjal.

Naggar a telefonhoz szaladt, és elkezdett a világ négy tája felé telefonálni. Én meg bekapcsoltam a rádióját. Egy fenomenális világvevő volt, egy Zenith, amilyenre évek óta vágytam. Több száz adót fogott, még a hajók rádiójeleit is. Eleinte csupa istentisztelet, vasárnapi prédikálás, orgonamuzsika jött be. Reklámok, érthetetlen nyelvű adások, műezsin kiáltások. De hirtelen, a sisterség, recsegés mögül alig hallható hang ütötte meg fületem: ... Zanzibár szultánjának zsarnoksága egyszer s mindenkorra végetért ... a vérszívó kormány, amely ... a forradalom főparancsnoksága nevében... marsall...

Újabb sisterségek, recsegések, elhaló, szaggatott szöveg és az itteni felkapott Mount Kenya együttes ritmusai. Ez volt minden, de a legfontosabbat megtudtuk – fordulat történt Zanzibáron! Az éjszaka kellett történnie. Most már világos volt, miért sietett Kenyatta Nairobi-ba. A lázadás áterjedhetett volna Kenyára és egész Kelet-Afrikára. Egy második Algéria vagy Kongó alakulhatott volna ki. Számunkra – Feliks számára és az én számomra – azonban ebben a pillanatban egy dolog volt a döntő: hogyan jussunk el Zanzibárra?

Először az East African Airways-t hívtuk föl. Azt mondták, hogy legközelebb hétfőn indul repülőgép Zanzibárra. Lefoglaltunk két helyet. Egy óra múlva azonban fölhívtak minket, hogy a zanzibári repülőtér le van zárva, a járatok egyelőre szünetelnek. Mit tegyünk, hogyan jussunk el Zanzibárra? Van egy gép, amely este indul Dar es-Salaamba. Onnan a sziget már nincs messze – negyven kilométer az óceánon. Nincs más választásunk, elrepülünk Darba és onnan valahogy eljutunk a szigetre. Közben Feliks házában összegyűlt az összes többi, Nairobi-ban állomásozó tudósító. Negyvenen voltunk. Amerikaiak, angolok, németek, oroszok, olaszok. Mind úgy döntöttek, hogy ugyanazzal a géppel fognak repülni.

Dar es-Salaamban a Hotel Imperialt szálltuk meg. Az öreg szálloda hatalmas verandájáról az öbölre lehetett látni. Az öbölben a zanzibári szultán fehér jachtja ringatózott. Az ifjú szultán – Seyyid Jamshid bin abdulla bin Khalifa bin Harub bin Thwain bin Said – ezen a jachton menekült el hátrahagyva palotáját, kincstárát és piros Rolls-Royce-át. A jacht legénységének tagjai meséltek a szigeten zajló nagy vérengzésről. Mindenütt holttestek hevernek. Az utcákon patakokban folyik a vér. A csöcselék fosztogat, nőket erőszakol, gyűjtogat. Senki sem menekülhet.

Zanzibár egyelőre el volt vágva a világtól. Rádiójuk óránként közölte, hogy minden, a szigeten leszállással kísérletező repülőgépet le fognak lőni. És minden közeledni próbáló hajót vagy csónakot elsüllyesztenek. Azért volt a figyelmeztetés, mert intervenciót kellett tartaniuk. Hallgattuk ezeket a kommunikékat tehetetlenségre, véget érni nem akaró várakozásra ítelve. Még reggel olyan hírt kaptunk, hogy brit hadihajók tartanak Zanzibár felé. Tom, a Reuters tudósítója a kezét dörzsölte, arra számított, hogy helikopterrel átszállítják őt egy hadihajóra, s a tengerészgyalogosok első egységével együtt fog partra szállni. Mindannyian ugyanazon törtük a fejünket – hogyan juthatnánk a szigetre? Én voltam a legrosszabb helyzetben, mert nem volt pénzem. Ilyen esetekben, forradalmak, puccsok, háborúk idején, a nagy hírügynökségek nem foglalkoznak a kiadások nagyságával. Fizetnek, amennyit csak kell, hogy első kézből szerezzenek híreket. Az AP, az AFP vagy a BBC tudósítója ilyenkor repülőt bérel, hajót bérel, autót vásárol akár néhány órányi használatra is – bármit, csak jusson el az esemény színhelyére. Ilyen konkurencia mellett semmi esélyem sem volt, csakis valami jó alkalomra vagy váratlan szerencsére számíthattam.

Délben a szállodától nem messze kikötött egy halászbárka. Néhány amerikai újságíró hozott, arcukat rákvörösre égette a nap.

Reggel megpróbálták a halászbarkán a szigetre jutni, már egészen közel jártak, de a partról olyan sűrűn lőtték őket, hogy le kellett mondaniuk a további útról, s vissza kellett fordulniuk: a tengeri út el volt zárva.

Ebéd után elmentem a repülőtérré, hogy megnézzem, mi ott a helyzet. A hall tele volt újságírókkal, halomban heverték a kamerák és bőrdöngők. A riporterek többsége fotelekben szundikált, mások a bárban sörözgettek izzadtan, a hőségtől kimerülten, álmotagon. Elrepült a kairói járat, s hirtelen nagy csönd lett. A kifutópályán egy tehéncsorda vonult át. Ezenkívül az életnek semmi egyéb nyomát nem lehetett fölfedezni abban az átforrósodott, halott térben, abban a világvégi, néptelen pusztaságban.

Már azon voltam, hogy visszatérek a városba, amikor hirtelen fölbukkant Naggar, karon fogott és félrehúzott. Körülnézett, nem hallja-e valaki, s bár egyedül voltunk azon a helyen, suttogva, titokzatosan elmondta, hogy ő és Arnold (az NBC operátora) kibéreltek egy kis repülőgépet, s lefizettek egy pilótát, aki hajlandó elvinni őket Zanzibárra, de nem indulhatnak, mert a zanzibári repülőtér továbbra is le van zárva. Épp most voltak fenn az irányítótoronyban, és beszéltek a zanzibári toronnyal, hogy odarepülhetnek-e, de azok ott azt válaszolták, hogy nem, mert tüzet nyitnak rájuk.

Naggar, miközben ezeket mesélte, alighanem ideges lehetett, mert eldobta alighogy meggyújtott szivarját, és sietve másikat vett elő.

- Mi a véleményed – kérdezte –, mit lehetne tenni?
- Miféle repülőt béreltetek? – kérdeztem vissza.
- Egy Cessnát – válaszolta –, négyszemélyes.
- Feliks – szóltam –, ha sikerül engedélyt szereznem a leszállásra, elviszel ingyen?
- Az csak természetes! – vágta rá azonnal.
- Jól van. Egy óra múlva jelentkezem.

Amikor mindezeket mondtam, tudtam, hogy blöffölök, de később kiderült, hogy nem is volt egészen blöff. Autóba ugrottam, és a városba hajtottam.

A belváros szívében, az Independence Avenue közepe táján áll egy bezsaluzott négyemeletes, árnyékos, áttört balkonokkal körbeépített épület – a New Africa Hotel. A tetőn jókora terasz található bárpulttal és néhány asztalkával. Ez az a hely, ahol ma egész Afrika konspirál. Itt találkoznak a földrész különféle tájairól érkezett menekültek, szökevények, száműzöttek. Általában egy asztalnál ül itt a mozambiki Mondlane, a zambiai Kaunda, a zimbabwei Mugabe. Egy másik asztalnál a zanzibári Karume, a malawi Chisiza, a namíbiai Nujoma stb. Ezen a vidéken Tanganyika az első független állam, az összes gyarmatról vonzza hát az embereket. Esténként, amikor a levegő kissé lehül, s odafent frissítő szellő fúj a tenger felől, a terasz megtelik emberekkel, akik vitatkoznak, terveket szőnek, erejüket, esélyeiket latolgatják. A terasz ilyenkor irányítóközponttá, ideiglenes parancsnoki híddá alakul. Mi, tudósítók gyakran járunk ide, hogy megtudjunk valamit. Ismerjük már az összes vezetőt, tudjuk, kihez érdemes odaülni. Tudjuk, hogy a kedélyes, nyitott Mondlane szívesen beszél, a rejtélyes, zárkózott Chisiza viszont ki sem nyitja a száját.

A teraszra mindig fölszűrődött lentről a zene. Két emelettel lejjebb a lódi Henryk Subotnik úr a Paradise nevű éjszakai lokált működteti. Amikor kitört a második világháború, Subotnik a Szovjetunióba került, aztán pedig Iránban át hajóval Mombasába jutott. Ott megbetegedett maláriában, s ahelyett, hogy Anders seregéhez csatlakozva Európába ment volna, végleg Tanganyikában maradt.

Az ő bárjában mindig tömeg, tolongás és zaj van. A vendégeket a szép sztriptíz táncosnő, a csokoládés színű Miriam bájai vonzzák. Fő attrakciója a banán különleges módon történő megtisztítása és elfogyasztása.

- Tudja-e, Henryk – kérdeztem Subotnikot, akit épp a bárban találtam –, hogy Zanzibáron nagy zűrzavar van?
- Hogy tudom-e? – csodálkozott. – Mindent tudok!
- És mondja, Henryk – kérdeztem tovább –, maga szerint Karume ott van?

Abeid Karume a zanzibári Afro-Shirazi Party vezetője volt. Bár a legutóbbi választásokon ez, a sziget fekete, afrikai lakosságát tömörítő párt szerezte meg a szavazatok többségét, mégis az arab kisebbség London által támogatott pártja, a Zanzibar Nationalist Party alakított kormányt. A fölháborodott afrikaiak fellázadtak, és megdöntötték az arabok kormányát. Ez volt a két nappal korábban történt események pontos háttere.

- Hogy Karume ott van-e? – Subotnik nevetéséből nem volt nehéz kitalálnom, hogy Karume biztosan a szigeten van.

És nekem ennyi elég is volt.

Visszahajtottam a repülőtérré. Feliksszel – manőverezve, hogy senki se sejtse, hova megyünk – föllopakodtunk az irányítótoronyba. Feliks megkérte az egyik ügyeletest, hogy kapcsoljon össze minket telefonon a zanzibári repülőtér irányítótoronyával. Amikor odaát beleszólt valaki a telefonba, átvettem a kagylót, és megkérdeztem, beszélhetnék-e Karuméval. Nem volt a telefon közelében, de azt mondták, rövidesen ott lesz. Letettem a kagylót, és úgy döntöttünk, hogy várunk. Negyedóra múlva megcsörrent a telefon. Felismertem Karume öblös, rekedtes hangját. Karume húsz évig közönséges tengerészként hajózott a világ tengerein, s most, még ha suttogva beszélt is valakinek a fülébe, olyan hangosan kiabált, mintha a viharos óceán hangját akarná túlúvöltölni.

– Abeid – mondtam –, van itt egy kis repülőgépünk, és hárman vagyunk: egy amerikai, egy francia meg én. Szeretnénk átrepülni hozzátok. Lehetséges ez? Semmiféle disznóságokat nem fogunk írni, ezt megígérem. Esküszöm – semmi hazugságot! El tudnád intézni, hogy ne lőjenek ránk, amikor leszállunk?

Hosszú csönd után szólalt meg újra. Azt mondta, megvan az engedély, és várni fognak minket a repülőtéren. A repülőgéphez szaladtunk, és hamarosan már a tenger fölött repültünk. Én a pilóta mellett ültem, Feliks és Arnold pedig hátul. A kabinban csönd volt. Őrültünk, persze, hogy sikerült áttörnünk a blokádot, és hogy mi leszünk az elsők a szigeten, ugyanakkor azonban nem nagyon tudtuk, mi vár ránk igazán.

Egyfelől arra tanított a tapasztalat, hogy az ilyen krízishelyzetek távolról sokkal veszélyesebbeknek, rosszabbaknak látszanak, mint amilyeneknek aztán közelebről bizonyulnak. Képzeletünk ugyanis kiéhezve várja és mohón szívja magába a legkisebb szenzációt, a veszély legapróbb jelét, a lőpor legenyhébb szagát is, hogy aztán azonnal fölgyújtsa ezeket a jeleket hatalmas, bénító méretekre. Másfelől viszont azt is tudtam, hogy minden társadalmi robbanás, azok a pillanatok, amikor a nyugodt és lassú víz kavargni, forni kezd – az általános káosz, fejtelenség, az örült kavargás pillanatai. Könnyű ilyenkor, a zűrzavarban akár tévedésből is meghalni, mert valaki valamit nem jól értett, vagy nem vett észre időben. Ilyen időkben a véletlen kap nagy szerepet, a véletlen válik a történelem igazi urává, irányítójává.

Jó félórányi repülés, és már közeledünk is a repülőtérhez. Zanzibár: régi arab város, fehér, kőből kicsipkézett brosstű, távolabb kókuszpálma erdők, hatalmas szétágazó szegfűszegfák és kukoricatáblák, maniokátáblák, s mindez a strandok világító sávjával, a ringatózó halászbarkáktól tarka, szeladinzöld öblöcskék betüremkedéseivel keretezve. Amikor már a földhöz közelítünk, megpillantjuk a leszállópálya két oldalán fölállított fegyvereseket. Megkönnyebbülünk, mert nem céloznak ránk, nem lőnek. Több tucatnyian vannak, azonnal látjuk, hogy szedett-vedett az öltözködésük, félig meztelenek. A pilóta a főépület elé vezeti a gépet. Karume nincs ott, de vannak valamiféle emberek, akik Karume megbízottjaiként mutatkoznak be. Közlik, hogy elvezetnek minket egy szállodába, és kéri, hogy a repülőgép azonnal repüljön vissza.

Két rendőráutóval megyünk a városba. Az út üres, embert alig látni, lerombolt házak, egy kifosztott kis üzlet mellett haladunk el. A városba hatalmas, masszív kapun jutunk be, mögötte azonnal szűk utcák következnek, olyan keskenyek, hogy autónk alig fér el bennük. Ha valaki szemből jön, be kell állnia egy kapualjba, meg kell várnia, míg elhajtunk.

Most azonban kihalt a város, a házakon az ajtók zárva vagy kitépve keretükből, a zsalugáterek bereteselve. Egy „Maganlal Yejchand Shah“ feliratú letépett cégtábla fekszik a földön, a Noorbhai Aladin and Sons nevű üzlet kirakata bezúzva, és ugyanígy nyitott és üres a szomszédos, M.M. Bhagat and Sons és az Agents for Favre Leuba-Geneva nevű bolt is.

Néhány meztlábás fiú jön szembe, egyiküknél puska.

– Ez a mi gondunk – mondja egyik vezetőnk. Alinak hívják. Szegfűszeg-ültetvényen dolgozott. – Csak néhány tucatnyi, rendőröktől elszedett, öreg puskánk volt. És csak nagyon kevés automata fegyverünk. Legfőbb fegyverzetünk a machete, a kés, feszítővas, bot, dorong, szekerce, kalapács. Egyébként majd meglátjátok.

A kiüresedett arab negyedben lévő Zanzibar Hotelben kaptunk szobákat. Az épületet úgy emelték, hogy mindig árnyékos és hűvös volt. Beültünk a bárba pihenni egyet. Általunk ismeretlen emberek jöttek hozzánk, hogy megnézzenek és üdvözljenek minket. Egyszer csak bejött egy apró, mozgékony öregasszony. Kérdezősködni kezdett: minek jöttünk, mit akarunk, honnan érkeztünk? Amikor hozzám jutott, és megmondtam neki, honnan jöttem, megfogta a kezemet, mozdulatlaná dermedt, és folyékonyan szavalni kezdett:

*Mióta a múzsáknak komoly szórakozásként
a csamolaszi hársfa védő ánya alatt
lantod s királyi ríméd a derűs gondolat
művészetébe fűzött mindent, mit ember átélt:*

Naggar, Arnold, a kísérőink, az összes meztlábás harcos, akik már megtöltötték a szálloda hallját, mind megdöbbenve figyeltek.

*örök dicsőségedre immár négy századunk
a te korsód s méz-söröd ízeit érzi vissza
s a lengyel hárs, ha nyit, mind nevedet illatozza,
nagy költőnk, Kochanowski, szeretett Jánosunk!
(ford.: Szabó Lőrinc)*

– Staffot idézte? – kérdeztem bizonytalanul.

– Hát persze, hogy Staffot. Leopold Staffot! – válaszolta az asszony diadalmasan. – Helena Trembeckának hívnak. Podoléből származom. Itt a közelben van a szállodám. Pigalle a neve. Jöjjön át oda! Ott találja Karumét is, az embereit is, mert ingyen adom nekik a sört!

Mi történt Zanzibáron? Miért vagyunk itt, ebben a szállodában, amelyet néhány meztlábás forrófejű őriz bozótívágó késekkel? (Igaz, a parancsnokuknak puskája van, de nem vagyok benne biztos, hogy az meg is van töltve).

Nos, ha valaki figyelmesen szemügyre veszi Afrika térképét, láthatja, hogy a földrészt számos sziget övezi. Vannak közöttük olyan kicsi szigetek, amelyeket csak a részletes hajózási térképek tüntetnek föl, a nagyobbakat azonban a közönséges földrajzi atlaszokban is megtaláljuk. A kontinens nyugati felén sorakozik: Jalita és Kerkenna, Lampion és Lampedusa, a Kanári-szigetek és a Zöld-foki-szigetek, Gorée és Fernando Poó, Tristan da Cunha és Annobón, a keleti oldalon pedig – Schadwán és Gifátn, Suakin és Dahlak, Szokotra, Pemba és Zanzibár, Mafia és Amirante, Comore, Madagaszkár és a Mascarenhas-szigetek. A valóságban ennél sokkal, sokkal több sziget van – több tucatnyi, sőt, több száz, mert sok közülük szétágazik, egész szigetvilágot alkotva, másokat korall- és homokzátonyok különös világa vesz körül, amely csak az apály óráiban mutatja meg színeinek és formáinak elbűvölő gazdagságát. E szigetek és földfokok tömege alapján azt képzelhetnénk, hogy Afrika esetében a teremtés mintha abbamaradt, félbeszakadt volna, és az, ami ma látható és tapintható a kontinensből, az csupán a geológiai Afrika óceánokból kiemelkedő része, a többi viszont a víz alatt maradt, és ezek a szigetek ennek a maradék résznek a víz fölé emelkedő csúcsai.

Ennek a geológiai jelenségnek megvoltak a maga történelmi következményei. Afrika régóta volt egyszerre ijesztő és csábító. Egyfelől félelmet keltett a külföldiekben, ismeretlenül, feltáratlanul létezett. Évszázadokon át eredményesen védelmezték belső adottságai – a nehéz, trópusi klíma, a gyilkos, régebben gyógyíthatatlan betegségek (malária, himlő, álomkór, lepra), az utak és szállítási lehetőségek hiánya, valamint, igen gyakran, lakóinak makacs ellenállása. Afrikának ez a megközelíthetlensége megteremtette a titokzatosság mítoszát: a conradi sötét lyuk már a napfényes tengerparton kezdődött, amikor az idegenek hajóikról a partra léptek.

Ugyanakkor Afrika csábító is volt, a gazdag zsákmány délibábját vetítette az ide merészkedők elé.

Aki az afrikai partok felé indult, a legkockázatosabb, végső, életre-halálra menő játékba kezdett: az ide érkező európaiak több mint felét még a XIX. század első felében is elvitte a malária, azok közül azonban, akik életben maradtak, sokan gyorsan szerzett nagy vagyonok tulajdonosai lettek – hajószámra vitték magukkal az aranyat, elefántcsontot és mindenekeleőt – a fekete rabszolgákat.

És itt sietnek a világ minden tájáról összesereglett tengerészek, kereskedők és rablók segítségére a kontinens partjai mentén szétszórta szigetek mint hídfőállások, támaszpontok, kikötők, telepek. Mindenekeleőt is biztonságosak: eléggé távol fekszenek a partoktól ahhoz, hogy az afrikaiak ne érhék el őket imbolygó, fatörzsből vájt csónakjaikkal, eléggé közel viszont ahhoz, hogy a bennszülöttekkel kapcsolatot lehessen kötni és fenntartani.

A szigetek szerepe különösen a rabszolga-kereskedelem idején nőtt nagyra – egy sor szigetet ugyanis koncentrációs táborrá alakítottak, ahol fogva tartották a hajóra váró, Amerikába, Európába, Ázsiába szállítandó rabszolgákat.

Rabszolga-kereskedelem: négyszáz évig tart, kezdődik a XV. század közepén, és befejeződik?... Hivatalosan a XIX. század második felében, de van, ahol még később, pl. Észak-Nigériában csak 1936-ban. Ez a kereskedelem központi szerepet játszik Afrika történelmében. Emberek millióit (különbféle számítások szerint 15-30 millió embert) raboltak el és szállítottak borzalmas körülmények között az Atlanti-óceánon túra. Becslések szerint egy-egy ilyen út alkalmával (két-három hónapig tartott) az éhségtől, levegőtlenégtől és szomjúságtól a rabszolgák fele elpusztult, de olyasmiról is előfordult, hogy senki sem élte túl az utazást. Akik túléltek, később cukornád-ültetvényeken, gyapotültetvényeken dolgoztak Braziliában, a Karib-szigeteken, az Egyesült Államokban, építve a másik félteke gazdagságát. A rabszolga-kereskedők (főleg portugálok, hollandok, angolok, franciák, amerikaiak, arabok és afrikai cinkosai) elnéptelénítették a földrészt, és nyomorult vegetálásra ítélték: még a mi korunkban is hatalmas térségek álltak üresen, sivataggá változtatva. Afrika a mai napig nem tért magához ebből a szörnyű rémálomból.

A rabszolga-kereskedelemnek azonban megvoltak a maga káros lélektani következményei is. Megmérgezte Afrika lakói között az emberi kapcsolatokat, gyűlöletet szított, háborúkat gerjesztett. Az erősebbek igyekeztek legyőzni a gyengébbeket, hogy eladhassák őket a rabszolgapiacra, a királyok alattvalóikat, a győztesek foglyait, a bíróságok az elítélteket adták el rabszolgának.

És ez a kereskedelem volt az, amely az afrikai ember lelkének a legmélyebb és legtovább sajó, tartós sérülését okozta – a kisebbségi komplexust: én, a fekete az vagyok, akit a fehér kereskedő, gyarmatosító, gyilkos elrabolhat a házából, a földjéről, akit rabláncra fűzhet, hajóra hajthat, áruként kínálhat a piacon, aztán korbáccsal kényszeríthet embertelen robotra.

A rabszolga-kereskedők ideológiája az a nézet volt, hogy a fekete afrikai nem-ember, hogy az emberiség emberekre és alemberekre osztható, s hogy ez utóbbiakkal bármit lehet tenni, legjobban, ha előbb kihasználják a munkájukat, aztán megsemmisítik őket. Ezeknek a kereskedőknek a feljegyzéseiben már megjelenik (igaz, primitív formában) a rasszizmus és totalitarizmus egész későbbi ideológiája annak alaptézise, hogy tudniillik a másféle ember: ellenség, sőt: nem-ember. A rögeszmés megvetésnek és gyűlöletnek, aljasságnak és elvadultságnak ez az egész filozófiája, még mielőtt Kolima és Auschwitz építését inspirálta volna, már évszázadokkal korábban megfogalmazódott a „Marthy” és „Progresso”, a „Mary Ann” vagy a „Rainbow” hajók kapitányainak feljegyzéseiben, hajókabinjaiban, amikor az ablakból a pálmaerdőket és a felforrósodott homokpartot bámulták, miközben a Sherbro, Kwale vagy Zanzibár szigeteken kikötött hajóikon a fekete rabszolgák következő szállítmányára vártak.

Ebben a tulajdonképpen bolygó méretű kereskedelemben – mert részt vett benne Európa, mindkét Amerika, a Közel-Kelet és Ázsia számos országa – Zanzibár szomorú, fekete csillag, komor név, elátkozott sziget. Ide tartanak éveken, sőt, évszázadokon át a földrész belsejében, Kongóban, Malawiban, Zambiában, Ugandában és Szudánban frissen összefogdosott rabszolgák karavánjai. A szökés megelőzése érdekében gyakran kötélre fűzött rabszolgák egyúttal hordároként is szolgálnak – ők cipelik a kikötőbe, a hajókra tonnaszám az értékes árut – az elefántcsontot, pálmaolajat, állatbőröket, drágaköveket, ébent.

Amikor aztán a szárazföldről csónakokon átszállítják őket a szigetre, kezdődik az embervásár. A rabszolgapiac neve Mkunazini – ez a tér nem messze van mostani szállodámtól, és egy anglikán templom áll rajta. Az árak változóak: a gyerekekért kapható egy dollártól kezdve a szép, fiatal lányért kapható tizenkét dollárig terjednek. Elég magas árak ahhoz képest, hogy Senegambióban a portugálok egy lóért akár tizenkét rabszolgát is kaptak.

A legegészségesebbeket és legerősebbeket ezután a Mkunaziniról a kikötőbe hajtják: ez közel van, alig párszáz méternyire. Innen pedig, külön erre a célra kijelölt hajókon Amerikába vagy a Közel-Keletre kerülnek a rabszolgák. A súlyos betegeket, akikért senki sem adott még pár centet sem, az embervásár befejeztével a köves partra hajtják: itt a falkákban kóborló elvadult kutyák aztán fölfalják őket. Azok viszont, akiknek idővel sikerül fölépülniük, megerősödniük, Zanzibáron maradnak, és rabszolgaként dolgoznak a hatalmas szegfűszeg- és kókuszpálma-ültetvények arab tulajdonosainál. Ezeknek a rabszolgáknak számos unokája vesz most részt a forradalomban.

Kora reggel, amikor a tenger felől még friss szellő fújdogált, és viszonylag hűvös volt, elindultam a városba. Két fiatal férfi jött mögöttem bozótívó késsel felszerelve. Testőrök? Őrök? Rendőrök? Nem is próbáltam velük szót érteni. Az egyszerű, vacak macheték láthatóan gondot jelentettek nekik. Hogyan vigyék? Büszkén és félelmetesen vagy inkább bátortalanul és titokban? A machete eddig a bérmunkás, a pária szerszáma, az alacsony származás jele volt, s most, néhány nap óta a rang és hatalom szimbóluma. Akinek ilyen bozótívó kés volt a kezében, a győztes osztályhoz tartozott, a legyőzöttek ugyanis üres kézzel, fegyvertelenül jártak.

A szállodából egyenesen a régi arab városokra jellemző keskeny utcákba jut az ember. Nehéz megmondanom, miért építkeztek olyan szorosan, zsúfoltan ezek az emberek, miért préselődtek úgy össze, hogy egymás hegyén-hátán kellett szoronganiuk. Hogy ne kelljen messzire járniuk? Hogy könnyebben megvédhessék a várost? Nem tudom. Másfelől a rengeteg fal, az egymásra rétegződő tornácok, beugrók, ereszek és tetők őrizték és megtartották, mint jeges kincstárak, az árnyéket, azt a kis hűvös légáramlatot, amely elviselhetővé tette a déli órák borzalmas hőségét.

Hasonló előrelátással és fantáziával tervezték meg az utcákat is. Úgy helyezkednek el ugyanis, hogy bármerre, bármilyen irányba induljon is el az ember, végül mindig a tengerpartra, egy széles bulvárra jut, amely tágasabb, kellemesebb, mint a zsúfolt belváros.

A város most üres és kihalt. Micsoda kontraszt ez ahhoz képest, ahogyan még néhány napja is festett! Mert Zanzibár olyan hely volt, ahol a fél világ találkozott. Évszázadokkal ezelőtt az itteni törzsek által lakott szigeten az iráni Sirázból menekült muzulmánok telepedtek le, akik aztán összekeveredtek a helyi lakossággal, annak részévé váltak, bár megőriztek bizonyos különállást: nem Afrikából, hanem Ázsiából származtak ide. Aztán szép lassan beszüremkedtek az arabok a Perzsa-öbölből. Legyőzték a szigetet kormányzó portugálokat, megszerezték a hatalmat, és kétszázhatvan évig gyakorolták azt. Elfoglalták a vezető helyeket a legjövődélmezőbb ágazatokban: a rabszolga- és elefántcsont-kereskedelemben. Az ő tulajdonukba kerültek a legjobb földek, a legnagyobb ültetvények. Hatalmas flottájuk volt. A kereskedelemben később jelentős pozícióra tettek szert a hinduk, pakisztániak és európaiak – főleg angolok és németek – is.

A szigetet formálisan a szultán – ománi arabok leszármazottja – kormányozta, valójában azonban brit gyarmat (hivatalosan: protektorátus) volt.

Zanzibár dús, termékeny ültetvényei vonzzák a kontinensről az embereket. Munkát találnak a szigeten a szegfűszeg és kókusz szüretelésénél. Egyre többen maradnak itt közülük, kezdenek letelepedni. Ezen az éghajlaton, az itteni szegénység mellett átköltözni egyik helyről a másikra nem nehéz: néhány óra alatt föl lehet állítani egy kalyibát, el lehet benne helyezni az egész vagyont: egy inget, egy fazekat, egy ivóvízes üveget, egy darabka szappant és egy gyékényt. Így az embernek már tető van a feje fölött, és mindenekelőtt helyet talált magának a földön, és ekkor elkezd körülnézni, mit lehetne enni. Ez már nehezebb ügy. A gyakorlatban munkát csak egy arab ültetvényén lehet kapni – minden az ő kezükben van. Ezt a helyzetet a kontinensről érkezett jövevények évek múltán normális dolognak fogja föl, amíg a környéken föl nem bukkann valamilyen pártvezér, valamilyen agitátor, és el nem mondja neki, hogy az arab az másféle ember, és hogy a másság fogalmának baljós látú, sátni következményei vannak, mert a másféle ember idegen, vérszópó ellenség. A jövevény azt a világot, amelyet addig istenei és ősei által egyszer s mindenkorra berendezett világnak tartott, most igazságtalan, megalázó valóságként kezeli, amelyet, ha tovább akar élni, meg kell változtatni.

Azért olyan hatékony az etnikai agitálás, mert könnyen felfogható: a másféle embert látni lehet, bárki találkozhat vele, megjegyezheti a külsejét. Nem kell könyveket olvasni, gondolkodni, vitatkozni: elég látni a másféle embert.

Zanzibáron ezt az egyre feszültebb etnikai dichotómiát egyfelől az arabok (a lakosság húsz százaléka), másfelől ezek alattvalói: helybeli és kontinensről érkezett fekete afrikaiak, vagyis kis farmerek és halászok, a bérmunkások meghatározhatatlan, változó tömege, a házi cselédek, öszvérhajcsárok, hordárok alkotják.

Mindezek a dolgok akkor zajlanak, amikor az arab világ is, fekete Afrika is a függetlenséghez vezető útra lépett. De mit jelent ez Zanzibáron? Itt az arabok ezt mondják: függetlenséget akarunk (ezen azt értik, hogy továbbra is hatalmon akarnak maradni). Az afrikaiak ugyanezt mondják: függetlenséget akarunk, de az ő jelszavuknak más a jelentése, nevezetesen – minthogy mi vagyunk a többség, a hatalomnak a mi kezünkbe kell kerülnie.

Ez a viszály magva és a konfliktusok lényege. Az angolok meg még olajat öntenek a tűzre. Mivel jó viszonyban vannak a Perzsa-öböl szultánjaival (ezek közül való Zanzibár szultánja is), ugyanakkor félnek a lázongó Afrikától, azt hangoztatják, hogy Zanzibár az arab világ része, nem pedig az afrikai világé, s amikor függetlenséget adnak Zanzibárnak, egyúttal az arabokat is megerősítik

hatalmukban. Ez ellen tiltakozik az Afro-Shirazi Party nevű afrikai párt, amelynek Abeid Karume a vezetője, de ez a párt legálisan, a törvényeket betartva tiltakozik, mert ellenzik ugyan, de parlamentáris ellenzik.

Eközben Zanzibáron fölbukkan egy fiatal ugandai férfi – John Okello. Éppen betöltötte huszonötödik évét. Több foglalkozása is van, vagy – ahogyan az Afrikában gyakran előfordul – legalábbis ezt állítja magáról – kőfejtő is, kőműves is, szobafestő is. Félanalfabéta, de karizmatikus egyéniség, küldetéstudat hajja. Van néhány egyszerű vezéreszméje, ezek kőfejtés vagy téglarakás közben jutnak eszébe:

- Az Úristen Zanzibárt az afrikaiaknak adta, és azt ígérte nekem, hogy a sziget visszakérül hozzánk;
- Le kell győzni, ki kell kergetni az arabokat, másként továbbra is elnyomnak minket;
- Tudni kell, melyik a kenyér vajas oldala: nincs mit számítani azokra, akiknek van munkájuk, ügyünket csak az éhezők támogathatják;
- Nem fogunk bevonni harcunkba olyan politikusokat, mint Karume és mások. Ők nagy emberek, kár lenne, ha bukás esetén megölnék őket;
- Megvárjuk, míg az angolok távoznak. Az angolokkal nem bírunk el. Amikor már csak az arabok maradnak itt, másnap lecsapunk rájuk.

Ezek a gondolatok annyira lekötik és igénybe veszik Okellót, hogy gyakran kell elvonulnia az erdőbe, mert csak ott tud gondolataiban nyugodtan elmélyülni. Ugyanakkor azonban, már Zanzibár függetlenségének kikiáltása előtt egy évvel, saját szakállára titkos hadsereget kezd szervezni. Sorra járja a sziget falvait, városkáit, osztagokat szervez – ez összesen több mint háromezer embert jelent. Azonnal elkezdődik a kiképzés. Gyakorolják az íjak, kések, husángok és dzsidák használatát. Más egységek szekercékkel, machetékkel, láncokkal és kalapáccsokkal gyakorlatoznak. Kiegészítő foglalkozásként elsajátítják a birkózást, bokszolást, kőhajigálást.

A felkelés előestéjén Okello hadimarsallá nevezi ki magát, néhány legközelebbi társának pedig – ezek főként ültetvények bémunkásai és egykori rendőrök – hadseregtábornoki címetek ad.

Három héttel azután, hogy Fülöp herceg Erzsébet királynő nevében átadja a szigetet az arab kormánynak, John Okello hadimarsall egy éjszaka alatt átveszi Zanzibáron a hatalmat.

Délelőtt Feliks, Arnold és én kísérőinkkel a hadimarsall főhadiszállására megyünk. Egy arab ház udvarán (nem tudom, miféle ház) rengeteg ember nyüzsög. Asszonyok nyílt tűzőn maniókát és zöldségeket főznek, csirkét, bárány saslikot sütnek. Vezetőink a tömegben keresztül a ház belseje felé tolnak minket. Az emberek kelletlenül nyitnak utat, gyanakvóan méregetnek minket, de kíváncsiak is, hiszen ilyen pillanatokban a fehérek elbújnak a kuckóikban. A nagy, keleti stílusú hallban egy ében karosszékben ül Okello, és cigarettázik. Nagyon sötét bőrű, masszív arcú, széles vonású férfi. A fején rendőrsapka, mert elfoglalták a rendőrség raktárait, s találtak bennük némi puskát és egyenruhát. Az ő sapkájának peremét azonban egy darab világoskék ruhaanyaggal kötötték át (hogy miért éppen világoskékkel – nem tudom). Okello mintha nem is volna jelen, sokkos állapotban ül, olyan benyomást tesz, mint aki nem lát minket. Körülötte tolonganak, lökdösődnek, kiabálnak, gesztikulálnak az emberek, tökéletes a káosz, senki nem is próbál uralkodni rajta. Beszélgetésről természetesen szó sem lehet. Már csak egyet akarunk – Okello engedje meg, hogy továbbra is a szigeten maradjunk. Kísérőink ezt magyarázzák neki. Okello igent int a fejével. Egyszer csak magához tér, föleszmél, elnyomja cigarettáját, és föláll, hogy elkísérjen minket. Öreg puskát vet a vállára, egy újabbat a kezébe vesz. Másik kezével előbb megigazítja övébe dugott pisztolyát, aztán egy másik pisztolyt még föl is markol, és így, állig fölfegyverkezve, tol minket maga előtt, s kivezet az udvarra, mintha kivégzésre mennénk.

Gyötrő betegségem egyik megnyilvánulása az állandó, legyengítő láz. Este szökik föl, s ilyenkor olyan érzésem támad, hogy csontjaim sugározzák a magas hőmérsékletet. Mintha valaki a gerincvelőm helyére fémspirálokat helyezett volna, s az elektromos hálózatba kapcsolta volna azokat. A spirálok fehér izzásig melegszenek, és egész csontozatom, láthatatlan, belső tüztől körülveve, lángokban áll.

Nem tudok elaludni. Ilyen estéken fekszem Dar es-Salaamban, a szobámban, s figyelem, hogyan vadásznak a gyíkok. Azok, amelyekkel a lakásokban lehet találkozni kicsik, nagyon mozgékonyak, téglavörös vagy világosszürke színűek. Ügyesek, hajlékonyak – könnyedén futkosnak a falakon és a plafonon. Soha sem mozognak normális, nyugodt léptekkel. Először állnak mozdulatlanul, dermedten, aztán váratlanul nekilödnak, elérnek valamilyen csak általuk ismert célt, aztán újra mozdulatlanul dermednek. Csak gyorsan lüktető törzsükön látni, hogy az a nekirugaszkodás, az a sebes vágta úgy kimerítette őket, hogy most igazán pihenniük, szusszanniuk kell egyet a következő villámgyors nekiiramodás előtt.

A vadászatot este kezdik, amikor a szobában már ég a villany. Érdeklődésük és támadásuk tárgya bármely rovar – légy, ganajtúró bogár, molylepke, éjszakai lepke, de főleg moszkító – lehet. A gyíkok váratlanul bukkannak föl, mintha valaki katapultból lőtte volna ki, s ragasztotta volna őket a falra. Körbetekingélnek, de fejük nem mozdul: szemük külön-külön van beágyazódva, olyan, mint egy csillagászati távcső, ezért aztán mindent látnak elől is, hátul is. Nos, a gyík hirtelen megpillantott egy moszkítót. Elindul felé. A moszkító látja a veszélyt, menekülni kezd. Érdekes, hogy sosem menekül lefelé, a mélységbe, amelynek alján a padlódeszkák vannak, hanem a levegőbe emelkedik idegesen, és dühösen köröz, aztán repül egyre följebb és följebb, mígnem a plafonon landol. Még nem tudja, és valószínűleg nem sejtí, hogy ennek a döntésének halálos következménye lesz. Mert amikor a plafonhoz tapad, fejfelé, elveszti tájékozódási képességét, irányérzékét, összekeveri a világítójakat. Következésképpen ahelyett, hogy eltűnne a veszélyes terepről, amit a plafon jelent, úgy viselkedik, mintha zsákutcába, kilátástalan kelepccébe esett volna.

A gyík most már, hogy a moszkítót a plafonon tudja, örvendezhet és száját nyalogathatja; a győzelem közel van. Nem csücsül azonban a babérjain – továbbra is éberem és elszántan figyel. A plafonra ugrik, és egyre kisebb és kisebb köröket ír le nagy sebességgel a moszkító körül. Valamiféle mágiának, varázslásnak, hipnotikus elemnek kell ebben lennie, mert a moszkító, bár elrepülhetne a légtérbe, ahol semmiféle támadó nem érné utol, hagyja, hogy a gyík egyre szorosabb gyűrűt fonjon köré a maga megszokott ritmusában: eliramlás és megdermedés, eliramlás és megdermedés. Egyszer csak a moszkító döbbsen rájön, hogy nem maradt számára semmiféle manőverezési lehetőség, hogy a gyík már egészen közel van, és ez a gondolat még jobban megzavarja, s annyira erőtlenné teszi, hogy beletörődve sorsába, mindenről lemondva, a legkisebb ellenállás nélkül hagyja, hogy a gyík lenyelje.

Minden, a gyíkokkal való barátkozásra tett kísérlet kudarcra van ítélve. A gyíkok nagyon bizalmatlan, ijedős teremtmények – saját útjukat járják (vagy inkább – futkossák). Sikertelenségünk bizonyos metaforikus jelentést hordoz: megerősíti azt, hogy éhetünk együtt, egy fedél alatt, s mégsem értünk szót, mégsem találunk közös nyelvet.

Zanzibáron nem nézhetem a gyíkok cikázását, itt ugyanis esténként kikapcsolják a világítást, így hát sötétben kell türelmesen várakoznom, hogy kivilágosodjék. Nyomasztóak ezek a hosszú, üres órák, amikor az ember tétlenül lesi az első fénysugarat.

Tegnap hajnalban (amely itt soha nem sápadt, hanem azonnal bíborvörös, színes, tüzes) csengőszó verte föl az utca csöndjét. Az eleinte távoli és fojtott hang egyre jobban közeledett, mígnem egészen jól kivehető, erős és magas hang lett belőle. Kinéztem az

ablakon. A keskeny utca végén egy arabot pillantottam meg, aki forró kávét árult. A fején himzett muzulmán fejkötőt viselt, a vállán laza fehér galabija lógott. Egyik kezében kúp alakú, csőrös fémedényt vitt, a másikban porcelán csészékkel teli kosarat.

A reggeli kávéivás itt ősrégi rituálé – a muzulmánok, az imával együtt, ezzel kezdik a napot. A hajnalonként utcáról utcára járó kávéárus csengetése volt a hagyományos ébresztőjük. Hangjára fölkeltek, kimentek a ház elé, s várták, hogy megjelenjen az árus friss, aromás, erős kávéjával. A reggeli kávézás a köszöntések, üdvözlések ideje volt. Ilyenkor biztosították egymást arról, hogy az éjszaka jól telt, kifejezték reményüket, hogy – ha Allah engedi! – jó nap vár rájuk.

Amikor ideérkeztünk, nem volt kávéárus. Most pedig, alig öt nap elteltével, újra megjelent: az élet visszatért a régi kerékvágásba, folytatódott a normális, mindennapi lét. Az a szép és reménykeltő az emberben, hogy olyan makacsul, hősiesen törekszik a normális állapotra, hogy szinte ösztönösen és mindennek ellenére ezt keresi. Mert az egyszerű emberek itt a politikai kataklizmákat – az államcsínyeket, katonai puccsokat, forradalmakat, háborúkat – úgy kezelik, mint a természet világához tartozó jelenségeket. Ezekhez is ugyanolyan apatikus beletörődéssel és fatalizmussal közelítenek. Mint az orkánhoz, viharhoz. Semmit sem lehet ellenük tenni, meg kell várni, hogy elmúljanak, eresz alá kell bújni, és időnként fölneézni az égre, hogy eltűntek-e már a villámok, elvonultak-e a felhők? Ha igen, akkor ki lehet menni, és vissza lehet térni ahhoz, amit félbe kellett szakítani – a munkához, az utazáshoz, a napfényhez.

Afrikában az élet könnyebben és talán gyorsabban tér vissza normális medrébe, mert itt minden sokkal ideiglenebb, könnyebb, ócskább, kevésbé tartós, villámgyorsan el lehet hát pusztítani egy falut, ültetvényt vagy utat, de aztán gyorsan újjá is lehet építeni.

Általában délelőtt mentünk a postára, hogy elküldjük tudósításainkat. Már tizen voltunk, mert utánunk beengedtek a szigetre még hét külföldi újságíró. A kicsi, mintás arabeszkekkel díszített postaépületnek külön története volt: innen küldték távirataikat a nagy utazók – Livingstone és Stanley, Burton és Speke, Cameron és Thomson. A távirógépek egyébként azokat a régmúlt időket idézték. Kitakart belsejük olyan volt, mint a középkori városházák régi toronyóráinak szerkezete, annyi volt bennük a fogaskerék, korong, tengely, emelő.

A UPI tudósítója, az örökké elfoglalt, magas, szőke John, ahogy elolvastott egy frissen kézhez kapott táviratot, a fejéhez kapott, s amikor kijöttünk a postáról, félrehúzott, és megmutatta a távirat szövegét. Szerkesztősége tudatta Johnnal, hogy Kenyában, Tanganyikában és Ugandában az éjjel katonai lázadások törtek ki, s hogy John azonnal induljon azokba az országokba. – Azonnal! – kiáltott fel John. – Azonnal, de hogyan?

A hír megdöbbenő volt. Katonai lázadás! Úgy nézett ki, komoly dologról van szó, bár a részleteket nem ismertük. Alig egy hete Zanzibár, ma meg már egész Kelet-Afrika! A kontinens láthatóan a zavargások, lázadások, államcsínyek nyugtalan korszakába jutott. Nekünk, a Zanzibar Hotel lakóinak azonban most más gondunk volt – hogyan jutunk ki a szigetről? Egyébként sem volt értelme, hogy tovább maradjunk – Okello hadimarsall emberei nem engedték, hogy vidéken is körülnézzünk, olyan helyeken, ahol korábban harcok voltak, s ahol, állítólag, sok foglyot tartottak fogva. Magában a városban pedig álmos nyugalom volt, a napok eseménytelenül teltek.

Ahogy visszaértünk a szállodába, tanácskozást tartottunk, amelyen John elmondta, milyen táviratot kapott. Mindannyian vissza akartunk menni a kontinensre, de egyikünk sem tudta, hogyan. A sziget továbbra is el volt vágva a külvilágtól, nem volt semmiféle összeköttetés. S ami még rosszabb, minden jel arra mutatott, hogy a helybeliek, még mindig intervenciótól tartva, mintegy túszként tartották minket a szigeten. Karume, az egyetlen ember, aki segíthetett volna rajtunk, nem volt sehol, általában a repülőtéren tartózkodott, de mostanában ott sem látták.

Egyetlen lehetőség kínálkozott: a tengeri út. Valaki olvasta egy útikalauzban, hogy Dar es-Salaam 75 kilométerre van tőlünk. Hajóval bizonyára kellemes út lenne, de honnan vegyünk hajót? Csónak szintén nem jöhetett számításba. Nem avathattuk be szándékunkba az itteni csónaktulajdonosokat, mert vagy börtönben ültek (ha egyáltalán életben voltak), vagy félték volna, esetleg följelenthetek volna minket. Mindenekelőtt attól kellett tartanunk, hogy a hadimarsall tapasztalatlan, véletlenszerűen verbuvált emberei, akik az egész partszakaszt ellenőrizték, ha meglátnak egy csónakot, elkezdik lőni, hiszen valójában senki sem parancsolt nekik.

Tanácskozásunk közben egy küldönc újabb táviratot hozott. A szerkesztőség sürgette John: a katonaság már elfoglalta a repülőtereket, kormányépületeket, és mindhárom országból eltűnt a miniszterelnök. Lehet, hogy valahol bújkálnak, de lehet, hogy már nem is élnek. Hallgattuk a szenzációs híreket, és – rabként a szigetre zárva – fogunkat csikorgattuk tehetetlen dühünkben. A tanácskozás valójában eredménytelenül végződött. Egy dolgot tehettünk: vártunk. Két angol – Peter a Reuterstől és Aidan a Radio Tanganyikától – elmentek a városba, hátha találnak itteni angolokat, akik segíthetnek rajtunk. Kétségbeesésünkben minden lehetőségbe belekapaszkodtunk.

Este Peter és Aidan visszajött, és újabb megbeszélésre hívtak össze bennünket. Találtak egy idős angolt, aki úgy döntött, az első adandó alkalommal elhagyja Zanzibárt, s el akarja adni jó állapotban lévő motorcsónakját. A csónak a kikötőben horgonyoz, nem messze, egy félreeső helyen. Az az ember este odavezet bennünket hátsó utakon, a sötétség leple alatt. A csónakba rejtőzve várunk majd késő éjszakáig, míg az örök el nem alszanak. Az idős angol, régi gyarmatosító, ezt mondta nekik: – A néger az néger. Akárhogy is, aludnia muszáj. – Éjfél után elindítjuk a motort, és menekülünk. Az éjszakák most olyan sötétek, hogy még ha lőnének is utánunk, aligha találnak el minket.

Amikor befejezték, csönd lett. Aztán megszólalt az első hang. Mint mindig, most is voltak, akik támogatták az ötletet, mások elleneztek. Záporoztak a kérdések, vitatkoztunk. Ha lett volna más lehetőség, a motorcsónakon való menekülést minden bizonnyal túl kockázatos és örült dolognak tartottuk volna, de falhoz voltunk szorítva, és végérvényesen eldöntöttük, hogy minden áron, igen: minden áron! kijutunk ebből a kelepceből. Égett a talaj a lábunk alatt, az idő meg sürgetett. Zanzibár? Amilyen elszánással akartunk ide jutni, most ugyanolyan elszánással akartunk innen elkerülni. Csak Feliks és Arnold ellenezte a tervet. Feliks úgy vélte, hogy ostobaság, és hogy ő már öreg az ilyen kalandhoz, Arnoldnak pedig egyszerűen túl sok értékes felszerelése volt, félt, hogy elveszítheti. A gyanú elkerülése végett azonban elvállalták, hogy kifizetik szállodai számlánkat, amikor már a tengeren leszünk.

Este eljött a kicsi, ősz angol úr a brit gyarmati hivatalnokok hagyományos öltözkézésében: fehér ingben, széles, fehér sortban és fehér térdzokniban. Követtük őt. Olyan sűrű sötétség volt, hogy alig láttuk előttünk imbolygó alakját: hol felillant, hol eltűnt, mint valami kísértet. Végül megéreztük, hogy deszkán lépdelünk – ez már biztosan a móló. Ekkor az öregúr odasúgta, hogy a lépcsőn menjünk le a csónakhoz. Miféle lépcsőn? Miféle csónakhoz? Semmit sem láttunk. De a gyarmatosító nógatott minket, hangja parancsoló lett, egyébként is, a közelben lapulhattak a hadimarsall emberei. Elsőnek az ausztrál Mark, egy jól megtermett, széles, becsületes arcú férfi ment le, mert még a tanácskozáson kijelentette, hogy tud hajót vezetni, s vállalta a motorcsónak irányítását. Nála volt annak a láncnak a kulcsa is, amellyel a csónak a mólóhoz volt erősítve, és ő tudta, hogy kell a csónak motorját beindítani. Amikor Mark talpa a csónak aljához ért, nagy csobbanás hallatszott. Mindannyian sziszegni kezdtünk, hogy csöndesebben, psszt! Szép sorban követtük egymást: az angol Peter és Aidan, a német Thomas, az amerikai John, az olasz Carlo, a cseh Jarek és én. Igyekeztünk kitapogatni a csónak peremét, alakját, megállapítani, hogyan helyezkednek el a rekeszek, aztán próbáltunk leülni valamelyik padra vagy elterülni kényelmesen a csónak aljában.

Az öreg angol gyorsan eltűnt, egyedül maradtunk. Semmilyen fényt nem láttunk. Mélységes, egyre félelmetesebb csönd uralkodott a környéken. Csak néha hallottuk egy-egy mólóhoz verődő hullám csobbanását és messziről, nagyon messziről a távoli, láthatatlan

óceán zúgását. Hogy ne áruljuk el magunkat, csöndben ültünk, egy szó nélkül. John, akinek foszforeszkáló karórája volt, időről időre körbeadta az órát – a miniatúr, világító kis pont kézről kézre járt: 22.30, 23.00, 23.30. Így váraoztunk a sötétség mélyén álmosan, dermedten és nyugtalanul. Végül aztán John órája éjjeli kettőt mutatott. Ekkor Mark megrántotta a motor indító zsinórját. A motor, mint hirtelenül fejbe kólintott állat, mordult egyet, majd fölvyitott. A csónak megingott, orra magasba emelkedett, és nekiiramodott.

Zanzibár kikötője a sziget nyugati partjánál, a kontinenshez legközelebbi partnál helyezkedik el. Logikus volt hát, hogy ha a kontinensre akarunk jutni, nyugatnak, sőt, Dar es-Salaam esetében délnyugatnak kell tartanunk. Egyelőre azonban csak egyet akartunk – minél távolabb kerülni a kikötőtől. Mark teljes sebességre kapcsolt, a motorcsónak enyhén rázkódott, de gyorsan siklott a nyugodt, sima víztükrön. Továbbra is teljes volt a sötétség, a sziget felől egyetlen lövés sem hallatszott. A menekülés sikerrel járt, biztonságban voltunk. Ettől aztán mindjárt jobb lett a hangulatunk, elmúlt a dermedtségünk. Így haladtunk, ebben a kellemes állapotban több mint egy órát, amikor hirtelen minden változni kezdett. Az addig sima víztömeg nyugtalanul, nagy erővel megmozdult. Már jöttek is a hullámok, s azonnal hevesen, indulatosan verődtek a csónak pereméhez. Olyan volt, mintha valaki hatalmas, sziklakemény ököllel verné dühében a csónakot. Volt ebben valamiféle elszántság, örült tombolás, vak elkeseredettség, de hidegvérű rendszeresség is. Ugyanakkor viharos szél támadt, és eleredt az eső, de olyan, amilyen csak a trópusokon szokott lenni: szabályos vízfal, vizes és szakadt ránk. Mivel továbbra is sötét volt, teljesen elvesztettük tájékozódási képességünket, nem tudtuk, hol vagyunk, milyen irányban haladunk. Egy idő után azonban már ez sem volt fontos, mert a motorcsónakot egyre nagyobb, egyre magasabb hullámok ragadták magukkal már olyan fenyegető és örült erővel, hogy fogalmunk sem volt róla, mi lesz velünk egy perc, egy másodperc múlva. Először hatalmas recsegéssel a magasba repültünk, egy pillanatig megálltunk valamelyik hullám láthatatlan csúcsán, aztán már zuhantunk is lefelé a zúgó mélybe, az üvöltő sötétségbe.

Egyszer csak megállt a vízzel elöntött motor. Elkezdődött a pokol. A csónak hanyódott jobbra-balra, erőtlenül, védtelenül forgott körbe-körbe, csak azt vártuk rémülten, hogy a következő hullám fölborítja. Görcsösen kapaszkodtunk a csónak peremébe. Valaki hisztérikusan kiabált, valaki más Istent hívta segítségül, volt, aki a csónak alján feküdt nyöszörögve, epét hányva. Az orkán többször is megfürdetett bennünket, a tengeri betegség egymást követő rohamai egész belsónket kiszaggatták, s ha maradt még bennünk valami, csak az állati, jeges rémület volt az. Se mentőövünk, se mentőmellényünk nem volt, minden felénk közeledő hullám a halálunkat jelenthette.

A motor bedöglött, nem lehetett beindítani. Egyszer csak Peter felkiáltott a nagy zajban: – Olaj! Eszébe jutott, hogy az ilyen motorokba a benzin mellé olajat is kell tölteni. Kutatni kezdtek Markkal, végül találtak egy doboz olajat. Töltöttek belőle a tartályba. Mark néhányszor meghúzta a zsinórt, és a motor beindult. Örömujjongásban törtünk ki, bár a vihar tovább tombolt. Legalább a remény egy kis szikrája fölillant előttünk.

A hajnal komoran köszöntött ránk, alacsonyán úsztak a felhők, de az eső csendesedett, s végül világos lett. Néztünk jobbra-balra, ugyan hol lehetünk? Körben mindenütt víz, hatalmas, sötét, még mindig háborgó víztömeg. A távolban a horizont föl-le emelkedik, valamiféle kimért, kozmikus ütemben hullámszik. Aztán, amikor a nap már magasán járt, sötét vonalat pillantottunk meg a horizont szélén. Szárazföld! Arrafelé vettük az irányt. Előttünk lapos part terült el pálmákkal, emberekkel, távolabb kis házakkal. Kiderült, hogy újra Zanzibáron vagyunk, csak jóval a város fölött. Mivel nem ismertük a tengert, nem tudtuk, hogy az ilyenkor szokásos monszun ragadott el minket, s még szerencse, hogy ide hajította ki csónakunkat, mert elvihette volna a Perzsa-öbölbe, Pakisztánba vagy Indiába is. Csakhogy egy ilyen utat egyikünk sem élt volna túl – elpusztultunk volna a szomjúságtól, vagy egymást faltuk volna föl éhünkben.

Mindannyian kimásztunk a csónakból, és félholtan elterültünk a homokon. Képtelen voltam megnyugodni, kérdezgetni kezdtem az összesereglett embereket, hogyan juthatnék a városba. Egyiküknek volt egy motorbiciklijé, vállalkozott rá, hogy bevisz. Illatos, zöld alagutakon át, banánfák, mangófák és szegfűszegfák között haladtunk. A forró levegő szárította rajtam az inget és a nadrágot – mindenem fehér és sós volt a tenger vizétől. Egy óra múlva a repülőtérré értünk, arra számítottam ugyanis, hogy ott megtalálom Karumét, aki majd segít, hogy eljussak Darba. Egyszer csak észrevettem, hogy a kifutópályán egy kis repülőgép áll, kabinjába pedig éppen Arnold pakolja befelé a holmiját. A repülőgép szárnyának árnyékában Feliks ácsorgott. Amikor odafutottam hozzá, rámnézett, köszönt, majd így szólt:

– A helyed üres. Rád vár. Ül be!

(Folytatjuk)

Fordította: *Szenyán Erzsébet*

Sárándi József

Noteszlap búcsúra

*Az elérhetőt el lehet érni,
az elérhetetlenből pedig
nem lehet kiábrándulni.
S.J.*

*Már nem csupán testillatod
emlékezetemben bolyongó
érezkisége vonz
Nem a folyamok óceánokba síkló
orális játéka izgat
Nem a kiélettlen gyermekkori szex
deszkakerítésekre krétázott
iskolapadokba vésett
rombuszai érdekelnek — — —
Szemed íriszeiben
az örvények inkább
A legvadabb örvény
mely ismeretlen atlantiszodba
leránthatna
hogyan kincses mélységeidben
újraszülethessek
hogyan förgeteges erőddel fölpörgess
és kidobj
egy a mainál
kevésbé barbár civilizációba!*

Sárándháza, 1999. XI. 18.

Osztatlan

*Szerettél, viszontszerettelek,
ki hisz nekem s neked,
hogyan a számtalan után
förloldozhat még az 1x1?*

Sárándháza, 1999. XI. 18.

Nagy Gáspár

Amikor a gall kakas négyszer kukorékolta el magát

(Volt egyszer egy foci VB, anno 1998)

Lejegyeztem az unokámnak, aki talán megéri a következő teljes napfogyatkozást, és azt is, hogy a magyarok addig világbajnokságot nyernek.

1. Labdarózsák (mondja áhitattal a feleségem)

Kicsit hervadtak már/még, mint a fociörültek az első hét meglehetősen hullámzó színvonalú 20 meccse után. Bizony, barátaim, ha közlőrl és sokat nézem a tévét, akkor már most józznak a szemeim, nem beszélve arról, hogy közben mást is kellett nézmem. Például azt hittem, hogy ez a volt fradista? Holló gyerek vagy a Balla Misi egy-két Ronaldóra emlékeztető lökettel bent tartja a Tizsakécskét a honi profi!!! ligában. Hát nem! Kiosztályozta őket onnan a garantáltan ezer alatti nézővel rendelkező III. kerület! Így aztán a szomorú sorsú Stadler után Bács-Kiskunt letörölték a magyar foci-palettáról.

Bezzeg a Vidi megmenekült!* (Ismerek a családban egy fiatalembert, aki öt éves korától elszánt Videoton-drukker, már éppen átpártolóban a Gázszerhez, de az elmúlt héten minden idejét és figyelmét a foci vébé, az itthoni osztályozók, no meg az ökor-szigorlata kötötte le!) Fejér megye most három csapattal is feszíthet a ligában. Meg azt is látni kellett, hogy ismét egyetlen ponttal nyer a Chicago Bulls, s persze a csimpánz kezű Jordan szór vagy 45-öt. *Ez se smafu! De a Kafú sem*, mondja egy hozzánk áttiltott (szigorúan és feleség által) távoli sporttárs szomszéd, aki történetesen lehetnek enmagam is! Ahogy a hosszú lábú brazil jobbhávéd balettozik, felfut és helyzetbe kerül, s kapja a labdát a kapufatördelő balhávédőtől, a kis kopasz Roberto Carlóstól...

Bánták is szegény skótok, egy nyomorult „vállról indított” öngóllal debütáltak a csodálatos Stade de France-ban St. Denis kies, ligetes vidékin! Aztán a második meccsen majdnem elkapták a fjordok vitézeit, akik minket még a selejtezőkön letaglóztak. Természetesen a csupaszív skótoknak drukkolok, mert egyáltalán nem fukarkodnak az akarással. Titokban még a marokkói Hadjiban reménykedtem, hátha... bevarr egyet a braziloknak is! A norvégok ellen egy féldőn át megállíthatatlan volt, amíg tartott a bokájában az injekció hatása, lőtt egy ravasz gólt, de erőből a *bal hosszúba*.

A *bal hosszú* amúgy kitüntetett hely. Oda ívelt a ballal a veterán horvát Proszinecski is a nagyon ügyes jamaicai trombitásoknak. Még jó hogy a kameramann pont akkor nem a felátó szambázó bombázókat pástázta, pedig a mi ékes szavú Jenőnk is erősen biztatta... keresvén a csokiszín árnyalatait.

Összejön minden. Hol a foci, hol a lányok! Szép zavar és időhiány. Meg itt a nyakunkon a kormányalakítás is. Ha nem úgy sikerül, én például a foci vébé helytelenül megválasztott idejére fogom a malórt. Mert nem lehet feszes zakóban (ráadásul van még egy derék Zakó vezetéknévű szociverő kanizsai kiscgazda képviselő is!) nyakkendőben tárgyalgatni délutáni, estvéli órákban fideszes centereknek és pengés középpályásoknak, hogy közben lankad a figyelem, illetve folyton arra is gondolni: szép-szép volt az a Ronaldo-bomba oda jobb alsóba, de még szebb volt ahogy a második felvonásban megvillant és jobb külsővel odaterelte a lasztit Beбето csukájához, emígyen szólván ékes portugálul: „ha már itt vagy öreg, rúgd te a harmadikat!” Szegény marokkói királyság!

De mondom, ebből csak gond lesz, mert közben becsúszik négy kiscgazda mez a palotába, onnan a fakóból. Aztán már kiabálhatunk a felátóról... ahogy a B-közép szokta volt: „ezeket kilóra megvették még NB/III-as korukban!”

Én igazából olyan ideális focistákat keresek, lehetőleg egy csatársorra valót, főleg, hogy már két föllépésüket is láttam, szóval a jobb lábuk, mint a Ronaldoé, a bal meg a Rivaldoé, vagy az előbb már fennen dicsért Roberto Carlosé. Ez így akkor tökéletes lenne. Ötvözni egy emberben mindent: fejben és lábban a legjobbak érényeit, akkor nem lehet baj. Ilyen politikusok kerestetnek! Szolgáló minisztereknek. Csodacsatároknak. Izgatottan lesem a tévét, hátha!

Csakhogy ez ritkán jön össze. Most még csak villanások, szép gólok, csúnya gólok. Meg csúnya váll-könyök ütközetek, alattomos mez- és gatyaráncigálások: az erőfoci modern gladiátorainak kíméletlen párharcai mutatkoznak a képen. A szép gólok szerzői közül ki ne hagyjam a csapatként sem akármilyen babérokra törő (feltéve, ha lesz kitartásuk) nigériaiak egyikét, Oliseh-t, az Ajax középpályását, aki szegény, öreg (38 éves) Zubizarretának adta meg a kegyelemdőfést egy jó harmincáról küldött igen hangsúlyos istenhozáddal. (Szegény Zu-bizar... öngólját még sokáig emlegetni fogják a spanyolok!) Említsük még a Hagi-utódnak mondott fiatal román lile, aztán az ereje teljében levő Batistuta és az öreg Klinsmann mesterien helyezett nyeseseit.

A nagy darálásban ezek az ünnepi pillanatok, amikor az ember hátradől, csettint, és habozás nélkül sört haboztat az éppen betévedt vendégnek, és sóhajtozva a mi valahai aranylábú fiainkat emlegeti, hogy így az Öcsi bal lába, meg úgy a Nándi hátrahúzó csele, amit még Hrabal úr is *megénekel*, Isten nyugosztalja szegényt!

Bámulum a sógorokat. Eddig alig mutattak focira emlékeztetőt, s két döntetlent — egy-egy gólt, Polster és Vastic remek lövéseivel — mégis összehoztak, s mindig akkor, amikor a bíró már szájába vette a sipot, jóval túl a 90. percen. Ilyen szerencsével még akár följebb is léphetnek...

Az viszont kiderült, hogy az olaszok mindenképp el akarják kerülni a brazilokat, ezért aztán erős dőcögések után Vieri ügyes góljaival elporolták Milla utódait. De a kameruni oroszlanok most a chileiek ellen akarnak bizonyítani, akik két, tulajdonképpen már szinte megnyert meccset engedtek ki (balszerencsésen, és erős bírói közreműködéssel) a kezükből. Naná, hogy Zamorano és Salas is fogadkozik! És én is: vakulásig ott ülök majd a tévé előtt. Jönnek a még nagyobb izgalmak... Fájdalmas elköszönések. Ravasz taktikázások a továbbmenetel dolgában. Bizony, egy hét múlva tömörödni fognak a labdarózsák.

2. Könyöklő (mondja álmosan a lányom)

Álmomban mintha a régi Szepesi recsegne, szirénázna: *Könyök lő! Könyök lő!*... Igen, ez az. Itt már *könyökkel is lőnek*. Például egyik levegőbéli csúcstalálkozón az osztrák Polster belevág a Maldini gyerek szép arcába, bele a járomcsontba. Mintha szándékkal csúfítani akarná a nő bálványát, a dögös digót, kommentálja családom legkisebb, focira szoktatott hölgytagja. Csoda, hogy játszani tud tovább! Az olaszok talán ezért is elbúcsúztatják a telekszomszédokat.

Valahogy a tisztátalan, hadonászó, tépdeső, ütő kezeket ki kéne iktatni a football nevű játékból, belenyírni a zöld fűbe: itt kérem

mindent csak lábbal és fejfel lehet...! Csak a kapus mancsaira van szükség. Ezt tessék törvénybe foglalni. Amúgy nagyon helyesen a könyöklő gladiátorok egyikét éppen a magyar sármester küldte zuhanyozni. Csapja a könyökét a csempe pofájába... Csempe-Pempe... Rezonál egy a focit nagyon kedvelő égi trió: Mándy, Zelk, Kormos... kezdem mondani a csatársort... Bizony, ők is nézik, s nem tudom, mit szólnak hozzá.

A nagyok verik a kicsiket. Mint a grundon. Nem szép dolog. De a gólok szebbnél szebbek. A hollandok és az argentinok egyaránt 5 gólt hintettek. A hollandusok demokratikusan ötven osztoztak a gólokra, míg az argentinok csak a kis Ortegát és Batistutát küldték előre köszönő embernek. Ortega karcsúbb kiadásban már-már Maradonát idézi, de ez a jóslat még igazolásra vár... Batistuta ugyan kicsit lazább, de azért kétszer villant a jobb lába, és harmadszor a 11-esnél is. Mindig a jobb alsóba célzott halálpontosan s micsoda erővel! Az argentinok a zsonglőr brazilokat kopírozzák, s ha kell a legagresszívabb, célra törő európaiakat. Erő, technika s még ráadásként ott van Batistuta meg Ortega. Nem lepődnek meg, ha legvégső csatákban is ott lennének. (Ha mégsem, akkor a hiányzó Redondóra fogjuk!) 1978-ban haj, haj mi indítottuk el őket, pedig az első, botrányosan durva meccsen vezettünk ellenük, aztán Nyilasi és Törő már nem bírta a faragást, visszapiszkáltak Passarelláknak (akkor Menotti úr ült a kispadon, most a betonháttvéd), kiállították őket, kikaptunk a későbbi — a hazai pálya minden előnyét élvező — világbajnoktól... pedig akkor csak a pehelysúlyú Ardiles és Mario Kempes villogott. Aztán a nyolcvanas években jön az isteni Diego, hogy Mexikóban újra világbajnokok legyenek, s 90-ben is döntősök Rómában Maradona vezérletével. S ha nincs az a Brehme 11-es! Most megint sokra hivatottak. Vagy csak én látom így őket?

A két „politikai” meccs a football más-más emeletén játszódott. A jugók nagyszerűen szertelenek, művészek, még ha most két egyértelműen nagy kapushibából is tettek szert a vezetésre. Aztán biztosnak látszó győzelmet engedtek ki a kezükből, mert a németek most is németek voltak. A lehetetlenből is föltápaszkodtak, s a végén már szinte egykapuztak, állandósult a Klinsmann-Bierhoff-féle „légvészély”. Az ügyeletes gólvágó, az ex udinei király előbb még a kapufára fejt, de lehetett látni, hogy jönni fog még, s ha kell, testével is bepréseli a vonal mögé a lasztit... És jött is újból egy nagyszerű fejessel. Mintha csak a mi Kocsis Sanyink, akiről biztosan tudni lehetett, ha fölmeleg a Kocka, akkor élből találkozni fog a gömbölyű bőrrel, s aztán már csak a hálóból kellett előkeresni a fejfel „meglőtt” labdát.

USA-Irán. Joggal hihettük: itt vallásháború lesz. Szerencsére nem lett, sőt feltűnően sportszerű meccs volt. Csak a mérkőzés után keverték habosra az otthoni irániak Amerika-ellenszenvüket, mondván: az ellenség a pályán is kapitulált. Legalább ott, mert Allah igazságos! Két elszántan küzdő csapat. Az irániak talán valamivel technikásabbak, ez a két góljukban is megmutatkozott. De az amik a második féldőt példásan végig gürítették, háromszor eltrafálták a kapufát, míg végre egy szerencsés fejes góllal szépítettek. A levegőben lógott már az egyenlítés, de Allah igazságot szolgáltatott: nem engedte a gyalázatot. Az irániak az égre emelték tekintetüket és kezüket, úgy adtak hálát... Néha ilyen is kell látnunk! Színvonalában ugyan nem volt jó meccs, kajánul emlegettük, hogy ebből a csoportból tán még mi is tovább mentünk volna, mert többet tudunk a fociról... De ilyen szimplán ezt kockázatos kijelenteni. Igaz, ha megverjük a selejtezőben a jugókat, és nem kapunk tőlük egy tucát, *hadüzenettel felérő!*, nyalogatni való gombócot, akkor mi lehetnénk most itt..., s akkor megállna ez az eszme-futtatás. Bár azt nem tudom, hogy a derék jenkik második félideji nyomását bírtuk volna-e? Azt meg nem is merem megkérdeni, hogy a németekét hogyan és meddig, amikor ez a (politikától is fűtött) szerbeknek sem sikerült.

Szóval azért látszik valami el nem hanyagolható: a focit ma már, fájdalom, inkább erőből játsszák. És könyökkel leginkább! Alattomosan, kíméletlenül, durván. Meg fölöttébb vitatható 11-esekkel, és hatalmas portárs-betlizésekkel, igazi drámákkal.

A német Köpkét még korrigálták a vereséget nem ismerő társai. De ha a búcsúzó skótok veterán kapusára, Leightonra gondolok, meg szegény Zubizarretára, aki hiába védett már később kitűnően, azon rágódhat, töprenghet (sok más mellett), ha az első meccsen nem kapja azt a szálnalmas gólt a nigériaiaktól..., akik persze voltak szívesek az utolsó sportmérkőzésen kikapni Paraguaytól. Ahol valóban a világ talán legjobb, vagy annak mondott kapusa, Chilavert röpköd. Így aztán a harmadik meccsre föltámadó és fél tucát gólt hiába rugdosó spanyolok (az összecsukszott bolgárokkal együtt) csomagolhatnak. Meg a született labdazsonglőröket (Hadji, Hadda és Bászir, de elkelnének a magyar profiligában!) fölvonultató 4 pontos marokkóiak is.

Hevesen szurkoló lányom a spanyolok balszerencsésén hüppög. Én meg korholom, de inkább szídom a brazil és a nigériai virtuózokat. Lehet, hogy most csellózták el a vébé legszebb érmeit?

3. Nyolcszög (mondja izgatottan a másik lányom)

Mondhatni szerencsésen (infarktus, megvakulás, válás és egyéb finom csapások nélkül) túl vagyunk már 56 vébé meccsen! De még 8 hátra van, pontosabban előttünk. Ha addig még bírja a tévénk! (Amúgy a meccsek izgalmát fokozandó: az előreklámban Knézy Jenőt a nagyon bájos Kiss Kingára cserélték, s ez jó jel, mert talán négy év múlva már hölgyek is közvetítenek.)

A talpon maradt derék 8-ak játékosai most két napot pihennek, közben edzői ráolvasást (vagy prémiumlatolgatást hallgatnak), s nem mondhatják közönyösen, hogy *nekik aztán nyolc!*

A nagy dráma, a spanyol armada után, elérte az egyre jobban belelendülő angolokat is. Hiába a megtalált zseniális kis Nelson admirális, a kölyök Owen (csak decemberben lesz 19 éves!) pazar góljai, hiába a hősi védekezés, a falklandi vesztesek megint odavágtak. Igaz, csak 11-es párharcban kényszerítették térdre a játék nagyobb idejében tíz emberrel küzdő briteket. Mert a deli Beckham kormányos tán meg akarta mutatni a vörösbarba Victóriának a Spice Girls-ből (egy, az angolokkal nagyon szimpatizáló hölgy, szurkolótárs szívése), milyen szépen tud zuhanyozás előtt is mosolyogni.

Viszont a most csak 11-est értékesítő Batistuta lehozása (pihentetése) majdnem végzetes lett. Biztos vagyok abban, hogy a legjobb cselezőgép, a pehelysúlyú Ortega adott volna neki egy-két kihagyhatatlan passzt. Valahogy úgy, ahogy a robotember Veron gurított Zanetti elé, és csak löni kellett a „lővő tett angol sorfal” mögöl a tehetetlen Seamannak. (Emlékezzünk a kissé pufók svédre, Brolinra, aki négy éve? ugyanezzel a fondorlattal őrijtette meg a román védőket!)

Bizony a románok... Festett szókeségük infantilizmusa, úgy látszik a selejtezőbéli utolsó, szintén gyatra meccs után teljesen fölszívódott... és enyhe napszúrásra utaló kóválygást adtak elő. Mintha csak a Crajova tartalékcsoportja lézengett volna a pályán! A horvátok így könnyen megmutathatták a szerbeknek, hogy ki is megy az exkluzív 8-asba a valahai Tito-birodalomból. No, ide azért szerencse is kellett, meg Suker bal lába. Hidegvérrel kétszer is ugyanoda lőtte a 11-est, hogy legalább az egyik érvényes legyen.

És a jugók is meghaltak a hollandok szorításában. Bár az egyenlítés még valahogy sikerült nekik, s amikor egy talált 11-essel tán győzhetek is volna, akkor Mijatovics hanyagul szétforgácsolta a felső léceket. Ezt már nem tudták kiheverni, szinte szükségszerű volt a hollandok, bár kicsit szerencsés, győzelmet jelentő második találata. A jugók aztán lelkiileg föladták, a sztárok megszeppent fiúcskák lettek. Pedig a nigériai zöld sasokat és a plávikat vélték sokan a vébé két meglepetéscsapatának... Negatív meglepetés...

„A dánok, a dánok, a dánok ördögök...” énekelhetnék az afrikai zsonglőrök rossz álmukban a szőke hercegekről, a Laudrup testvérekről, meg a gólvágó, ismeretlen debütánsokról. Ahogy az öregebb Laudrup egy lábtengős, vagy inkább egy pimasz, strandon alkalmazott hanyag mozdulattal beemeli a pötttyöst a tizenhatoson belülré... És ahogy az éppen először labdába érő Sand fejfel elviszi

a labdát az egyik rutinos hátvéd mellett, majd egy *sanda* csellet kapura fordul, s védhetsenül bevágja a bőrt a jobb alsóba. Szegény Rufai kapus itt egyáltalán nem okolható. A nagy sztárok talán nem is hitték el, hogy ez a dán csapat egy sajtos szendvics elmajszolásán kívül képes lehet ellenük valamire. És lám, négy gólt lőttek könnyedén, elegánsan. S szinte sajnálatból engedélyeztek egyet Okocháéknak is.

Könnyebben hozták össze a négy találatot, mint a brazilok a chileiek ellen. Igaz, az is szinte edzőmeccs lett, hiába énekelte oly vad elszánással a himnusz Zamorano. De jött a zongoracipelésre felfogadott kis brazil, Sampaio, s a vérbeli csatárokat zrikálta okos góljaival. Bár Ronaldo is kétszer betalált (igaz, az egyik gól itt is 11-esből esett) és kapufát is lőtt, de még mindig nem az igazi... Mint ahogy a csapat sem... Majd eztán lesznek, zengik a hívek. És igazuk is lehet. Ha Laudrupékat is ily könnyen verik, akkor már a dobogón állnak. De mondom: a dánok igen magasra tették a mércét. Ettől még simán kaphatnak ők is egy négyest.

A Zidane-t nélkülöző, ötletelen franciák szó szerint a hazai pálya előnyét élvezve paszíroztak be a hosszabbításban egyetlen hátvéd-gólt a remekül védő Chilavertnek. Persze az olaszok is egy árva, ám újból csak a szorgalmas és erőteljes Vieri találatával léptek túl a most nagyon egysíkúan játszó norvégeken. (Akik ugyan vigasztalóként hazavihetik a brazilok skalpját!)

De mit visznek haza a roppant hőiesen és látványosan focizó mexikóiak? Ha a szóke, hosszú hajú Luis Hernández az igazi nagy helyzetét is belövi? Akkor alighanem a németek hármát rúgnak, fejelnek... mondatja velem halkan az a tárgyilagos pózban tetszelgő drukker, aki persze nem én volnék... de Bierhoff fejét ismételtelen csodáltam, meg azt az akaratot, amelyről már közhely szólni. Valami rendkívüli csoda nélkül alighanem a horvátok is a mexicóiak sorsára jutnak...

Most a legjobb vagy legödöklőbb meccsnek a francia-olasz, s tán méginkább az argentin-holland látszik. A brazilokat és németeket már a négy között látjuk. De ez csak sokak által tippelt papírforma. Mondom, a dánok a nigériaiak ellen bemutató előadás után már nem lehetnek remegő lábú nyulak. Tény, hogy a puskát a brazilok cipelik, s most, ötödször is bele akarnak lőni a céltábla közepébe. De ez a szép telitalálat a németeknek és az olaszoknak is negyedszer sikerülhetne, az argentinoknak meg éppen harmadszor. A hollandok két balszerencsés ezüstérem után talán most gondolják legkomolyabban... A franciák meg nagyon otthon vannak St.Denisben, s ez egyszer világszörök is lehetnek...

4. Ki a jobb? (mondja skandalva a fiam)

A *nyolc* legjobbat *négyre* apasztó viadalok előtt bölcs ember már fölhangy a jósolgatással, igazából csak a jó végjátékért szurkol, illetve a papírforma szerinti gyöngébbnek. Meg tán még azért, hogy ne 11-esekkel döntsék el: *ki a jobb. Magyarok*, hallom a népstadionnyi szavalókórus egyöntetű moráját még a hetvenes évek végéről vagy akár későbből, amikor válogatott meccsen még a felső karéj is megtelt mámoros szurkolókkal.

Tudnánk-e úgy drukkolni a magyar csapatnak, ha mondjuk megint a brazilokkal találkozhatnánk? De itt most a négy közé jutásért játszanánk, s azt az 1966-os 3:1-et hoznánk, képzelődik a törzsszurkoló. És nosztalgiaiával gondol arra, hogy az Aranycsapat után jó tíz évvel még kik szalagáltak a pályán, s milyen szellemes játékot varázsoltak a liverpooli éjszakába! Azon a nyáron Nagykanizsán töltöttem a vakációt, s ott nézhettem egy olyan rokon családnál ezt a meccset, akiket — elmondásuk szerint — a foci addig sohasem hozott lázba. Pontosabban, tökéletes frigiditással viseltettek iránta. S talán még a féltett ékszerdobozként kezelt tévéjüktől is bocsánatot kértek, hogy a kedvemért bekapcsolták ilyen alantas szórakozásra. A fantasztikus meccs után — meg az én szurkolói hevületem hatására — szent áhítattal emlegették Farkas Jancsi, Bene, Albert és Mészöly nevét. A kanizsai falakon, mint ahogy országszerte, egész nyáron, sőt évikig virított a 3:1-es mementó.

A hajdani 6:3-nak ez lett a talán utolsó nagy meghosszabbítása, amikor még volt csapat, s a csapatban igazi zsenik és fantasztikus szívberek. Azóta is mondom, ha erre a mérkőzésre terelődik a szó, hogy a győzelem kulcsa szegény Sipos Feri, alias Tüdő lába volt (szándékos képzavar, de a brazilokat most mégsem tudom ezzel megzavarni, bár a franciák szeretnék...), amint 1:1-nél a gólvonalról kibalettozta Tostao levágódó lövését.

S már itt vagyunk. A franciák meg nagyon otthon a St. Denisben, idézem előző jegyzetemnek utolsó mondatából, s a jóslatból annyira igaz, hogy a brazilok ötödik világbajnoksága helyett az első francia aranyérem is megszülethet, pláne ha olyan szemellenzősen néznének a meccsek folyását, mint ahogy azok eredményei a csoportmérkőzésektől alakultak. Mert az akkor még gyöngén muzsikáló dánok egyetlen góllal ugyan, de kikapnak az igen szürke franciáktól. S utána pedig, láss csodát!, megtáltosodnak, és a Laudrup-fivérek vezérletével kiütik a nigériai sasokat, s igen megszorogtatják a brazilokat is. Alig maradnak alul egy remek iramú meccsen, ahol Bebeto és Rivaldo góljai ugyancsak kellett a világbajnok-aspiránsok győzelméhez. Ha így nézzük, a brazilok és a franciák is csak egyetlen góllal verték a vébé egyik legszebben, legötletesebben focizó csapatát. Akkor a döntőben egymás ellen is döntetlen körüli eredmény várható? Még rágondolni is rossz, hogy itt is a 11-eseké legyen a döntő szó! S ráadásul a brazilok is és franciák is már sikerrel vettek egy ilyen idegháborút, mondhatni van rutinjuk. Mindezt az olaszok illetve a hollandok bánták.

Persze, ha az olasz-francia meccs hosszabbításában Roberto Baggio Albertini kollégájának csodálatos emelését az ötös jobb sarkáról kapcsiból a hálóba zúdítja, akkor minden másképp van. Akkor nincsenek lábremegtető 11-esek, például Albertini se hagyja ki (R. Baggio most berúgta)... akkor nemzeti gyász van a franciáknál.

Ez a meccs, hallom egyik barátomtól, s rögtön tovább is passzolom a „laszti“, a végét leszámítva oly unalmas volt, hogy közben a tévé előtt egy francia hölgy és egy olasz férfiú (vagy reciprokul) nyugodtan szerelmeskedhetett volna, így adózva nemesebb nemzeti érzéseiknek és gerjedelmeknek... (Itt még ezt-azt hozzáfűzhetnének illetve kérdezősködhetnének a drukkolási szokásokról, technikákról, továbbá a televízió hangerejéről és a képernyő nagyságáról...)

Mert apró gyönyörűségeken, gerjedelmeken, fegyelmetlenségeken csakugyan múltak itt dolgok. Miután a Csacsinak is (okkall!) becézett egyik argentin kedvencem, a *cselgyáros és pengeárus* Ortega emberelőnyben kiállítja magát, rögtön utána jön a holland büntetés négyzetre, azaz győzelemre emelve: a rendes játékidő utolsó percében egy csaknem pályahossznyi F. de Boer-ívelés után Bergkamp jobbról, az ötös sarkáról jobb külsővel szétszagatja az argentin álmokat... Szegény, beforgatott Ayala...! És persze — ezen a meccsen — kapufatördelő Batistuta, Ortega... no meg a fáradhatatlan Verón, hogy kifejezzem argentin-szimpatámat is.

Fegyelmetlenség, szerencse... Bizony a horvátok nyolc közé jutását is csodának tartottam, s legutóbb is valami csodát emlegettem, ha a németekkel megvívandó mérkőzésük eredményét latolgattam. A csodát láthattuk! Mondhatni megalázták a tíz emberrel küszködő, többnyire balszerencsés öregfiúkat. Sukerék nagy focisták, s azt is tudták, hogy Köpke ezen a világbajnokságon különösen nem szereti a lapos, kicsit pattogó, sarok felé tartó lövéseket. Ilyesmikkel tesztelték előbb, majd Suker „szemtelenkedte“ össze szokásos gólját, amit megtalált még a franciák ellen is. De ez az árva, szép gól most kevés lett. Így is nagyszerű csapatuk van a horvátoknak! Azt hiszem, ők lettek a legeredményesebb meglepetés-csapat.

A holland-horvát bronz-meccs meglehet, színvonalasabb lesz, mint a vasárnapi döntő. Bizony én a horvátoknak szurkolok... A döntőt pedig, hiába a gyönyörű hazai pálya St. Denisben, mivel nem a magyar csapattal kerültek szembe (mi az utóbbi három vébét *sikeresen elkerültük*), a brazilok nyerik, emlékezetes gólokkal, könnyedén. A franciák... vajon így gondolják-e?

P.s.

Nem így gondolták. Egy évvel később jártam újra Párizsban. (Tizenegy év után, a VB-re, sajnos nem küldtek ki! Örök harag, sporttársak!) A kis copfos kedvenc, a szőke Petit mosolyog még ránk minden plakátról, meg a kopaszodó Zinade, aki két fejesével mattozza az erősen-harmatosan játszó brazilokat. (Ronaldo sérülten, betegen vánszorgott a pályán.)

A franciák ezt a vébét meg akarták nyerni. És meg is nyerték. Kész. Nem lehet többet mondani. Párizs ünnepelni akart. Mert nagyon tud és szeret ünnepelni.

És hogy ünnepelt!

És nem felejt!

Ilyen egyszerű ez.

Szóval: HAJRÁ MAGYAROK!

(1998-99)

---

* aztán 1999-ben mégis kiesett!

Szekér Endre

Márai igézetében

Lőrinczy Huba: Búcsú egy kultúrától

„Aki ma ír, mintha csak tanúságot akarna tenni egy későbbi kor számára... tanúságot arról, hogy a század, amelyben születtünk, valamikor az értelem diadalát hirdette. S utolsó pillanatig, amíg a betűt leírom engedik, tanúskodni akarok erről: hogy volt egy kor és élt néhány nemzedék, amely az értelem diadalát hirdette az ösztönök felett, s hitt a szellem ellenálló erejében, amely fékezni tudja a csorda halálvágyát. Életprogramnak nem sok ez, de nem tudok másként. „Márai Sándor hihetetlenül fontos, önmagát, szellemét, írásmódját stb. annyira jellemző mondatait Lőrinczy Huba oly módon emeli ki az olvasók – és egyben talán önmaga – számára is, hogy a Márairól szóló kötet első fülén, valamiféleképpen mint egy mottót, vallomásos versrészletet idézi. A választással és a kiemeléssel sokszorosan egyetértünk, hiszen benne van a tanúságot tenni akaró író, a természetesen fontos korváltás, időszemlélet, az értelem és az ösztönök szembeállítás, fájó értékváltozása, a korban igen elterjedt Oswald Spengler filozófiai nézeteinek hatása, a tömeg, a „csorda” emlegetése stb. Márai Sándor életművében valóban vissza-visszatérnek kulcsszavai és – problémái; a polgárság eszményeinek őrzésétől a fájdalmas búcsúig, amely például A Garrenekben is kifejeződik. (Az előbb említett Márai-idézetet Lőrinczy könyve bevezetése elé is teszi a 9. oldalon, az *Egy polgár vallomásaiból*, ezzel valóban többszörösen érzeteli ezen mondatok, gondolatok fontosságát.)

A regény műfaji kérdésein tűnődik el Lőrinczy Huba: mennyiben tekinthető „regényfűzérnek”, mint Thomas Mann *A Buddenbrook háza*, mennyiben érvényesül Márai regényeiben a ciklusépítés tudatossága, hogyan fűződnek egymáshoz a kisebb-nagyobb időtávokban készült önálló művek. Az irodalomtörténész észreveszi, hogy a Garrenek „nem egy lendülettel készült”, a „ciklusépítés gondolata lassanként érlelődött meg Máraiban”. Jogosan utal arra a szerző Márait olvasva, hogy „folytonosan”, „fokozatosan”, módosult, átalakult, változott a mű, A Garrenek. Itt mindjárt az elején fel kell figyelni arra, hogy a koncepció változott, más lett a regény-műfaj arculata, változott az író, Márai értékrendszere, hangsúlya, stílusa.

S a hagyományos regényciklushoz viszonyítva, pl. Balzacéhoz, a regények szereplői is változnak. Érdekes a különálló regények után megváltozott írói szemléletre utalnunk, maga Márai is lezár, otthagy, elkezd, folytat, újakezd valamit. Ez a hullámváltozás is eredetiséget, másfajta regényt, szerves és szervetlen kapcsolódását érzeteli egyszerre, „amely többet nyújt részleteiben, mint egészével” – állapítja meg Lőrinczy. Korábbi Márai-tanulmányait „... személyiségnek lenni a legtöbb...” címmel jelentette meg Lőrinczy. Ez a cím, ez a szemlélet, ez az írói alkat itt is megjelenik. Az írói személyiség visszatérő problémái az európai polgár múltjáról, jelenéről és jövőjéről, „értékkeremtésről, értékörzésről, értékvesztésről” (Lőrinczy). *A Garrenek műve* – a krízisregény típusába tartozik –, mint a francia egzisztencialisták, Camus, Sartre, Malraux és a Márai által nagyon szeretett Kosztolányi is. A klasszicista drámákban szokásos leszűkített helyszemlélet is gyakori ezekben a regényekben, sokszor alig mozdul a „cselekmény”, az „esemény”, és középpontba kerül a regényhős „határhelyzete”, döntéskényszere, korábbi életének megméretése, önmaga hirtelen „átvilágítása” – mint Thomas Mann-nál, a röntgenre utalva idézhetjük József Attila híres verssorait: „Ahogy Hans Castorp madame Chauchat testén, / hadd lássunk át magunkon itt ez estén.” Ez az önvizsgáló, önelemző, számadásra kész magatartás, a krízisregény formájában – kiszélesedik, tágasabb időszakokban mozog, s válik a regényforma félig-meddig nemzedékregénnyé, családragénnyé. S Lőrinczy hozzáteszi, hogy a családragény újabb típusal gazdagodik: családtörténeti regénnyé is módosul. Mellesleg kapcsolódik ehhez a regényformához az önéletrajzi regénnyel, az *Egy polgár vallomásaival*, mely a magyar irodalomban csaknem páratlan. A Thomas Mannra utaló irodalomtörténész nemcsak a regényforma változatait kutatja ekkor, hanem az írói rokonszenv, más írók, mesterek „kezenyomatát” is, a vallomások dokumentumértékét sem felejtve: „Thomas Mann művészete e néhány oldalon a megelevenítés remekét alkotja meg *A Buddenbrook házában*” – jegyezte meg Márai az *Ami a Naplóból kimaradt* 1945-1946 című munkájában. Vagy a *Napló*ban (1968-1975): „tökéletes realista regény, a századvég búcsúzó életérzésének mesteri hattudala”... Ahogy Thomas Mann-nál is megfigyelhetjük a különböző polgár-nemzedékek bomlását, hanyatlását, válságát, hasonlóképpen ábrázolja Márai a Garren-regényekben a polgárok megváltozását, eltorzulását, lecsúszását. Lőrinczy Huba érdekes nézőpontra figyel fel. A repülőn hazaérkező főszereplő egy sajátos nézőpontból a „halottait” veszi észre. Az épületek mellett inkább a temetőket hozza közel sajátos „repülőmagasából”, eredeti nézőpontjából. („Temetők felett repültek, s a temetőkben ismerős alakú csontvázak sorvadtak, magas homlokok és széles pofacsontok, s a Garrenek hosszú kezei.”) Az európai, nyugat-európai polgárok kultúra-teremtő alkatuk mellé kerülnek a „szerényebb” közép-európai polgárok, a Thomas Mann-nál gyakori polgár-művész ellentét, változás itt is megjelenik. Márai azonban mindig hozzáteszi az értékkeremtést: „A Garrenek is »nagy család voltak«, de mindenestől mégis vidéki rokonság voltunk, Európában.”

Az idő, az időpont emlegetése nem mindig pontos, nem eléggé meghatározott. Lőrinczy észreveszi az író szándékát, az évszámok „lebegtetését”, bizonytalaná válását, megkeverését, összekuszálódását. De összegezve mégis világossá válik az, hogy a regény 1918 és 1938 között játszódik. „Közállapotok”, határozott történelmi események igazítanak el: ezért világos az olvasó számára, hogy most van az első világháború, Trianon, megjelenik a „Führer”, érezzük a félelmes fasizálódó kor árnyékát. Az irodalomtörténésznek az a véleménye, hogy az időpont egy szereplő megjelenésekor, monológjában, a másik szereplővel való beszélgetésben, háttérrel stb. jelennek meg. Elgondolkoztató, hogy a személyesség, vallomásosság mennyiben bontja meg a regény egységét, és amikor a beszélő, a regényhős harmadik személyben fogalmazza meg mondanivalóját, pl. Garren Péter többet lát és látat avagy nem, beszűkül-e a családragény vagy nem. Maga az író is elgondolkozik a regényforma, a személyesség alakulásán: „A regény csak harmadik személyben igazán »regény«. Másképpen monológ vagy értekezés, holott: egyes szám első személyben minden elhíhető. Harmadik személyben minden mesterkélt. Mégis, a regény, ha csakugyan az, harmadik személyben tökéletes.” (*Napló 1976-1983*) Márai például a *Zendüőkben* egyetlen napra zsúfolja a cselekményt, rövidebb-hosszabb emlékező részek, „futamok”, betétek, előtörténetek épülnek be. Hirtelen „változásokról”, filmszerű „áttűnésekről” is lehet szó. Az időábrázolás és tér konkrét megjelenítése különböző fontosságú: a szülőház, az otthon, a szobabelső, az embert is jellemzi. S ezért válik különösen lényegessé a regény, a szereplő, az író, Márai számára. Ahogy Németh László és életműve (illetőleg a művét elemzők) részére csaknem középponti jelentőségű a család, hasonlóképpen Márai és műve tekintetében is. A család összejövetelei, a másik családtagnál tett látogatásai, a környezetük bemutatása, az apa haldoklása, a család tagjainak külön-külön való jellemzése, az úgynevezett „garrenség”

érzékeltetése, majd a korábbi családi szertartások módosulása, az otthon elvesztése – itt egyértelműen a Márai számára elvesztett-feledhetetlen Kassáról van szó –, az elmúlás és búcsú megjelenése a regényekben súlypontot, összegzést, élet-summázást jelent. De egyben a korszak haldoklása, elmúlása is benne rejlik. Lőrinczy Huba is kiemeli a regényekben jelentkező elmúlás, halál, búcsúzás-motívumot – épp maga az író, Márai ezzel kapcsolatos naplójegyzetével. „A »Féltékenyek« halál-jelenetét olvasom. Ez a fejezet csakugyan felemeli a történetet a térfogatba, ahol élet és irodalom, álom és valóság új értelmet kapnak. Ezek az oldalak, mikor észlelhetően már nem én írtam a könyvet, hanem a könyv élt, önmagában, tovább, önálló érveléssel és lélegzéssel. Nem »jó«, de valóság. Úgy kellene írni, hogy mindig ezt a pillanatot várjuk meg, író és téma: amikor a könyv szívdobogni és lélegezni, élni kezd, mint egy szuverén élőlény.“ (*Ami a Naplóból kimaradt 1945-1946*)

A regény műfajának különböző típusa, a „műfajelméletekben“ olykor tudatosan elkülönített fajták – a valóságban természetesen összeolvadnak, kiegészítik egymást, új és új színt, árnyalatot adnak egymásnak. Lőrinczy Huba a krízisregény, a családregegy, a ciklus stb. után világosan felveti az esszéregény jellegét. Az elvonatkoztató, az anyagszerűtlenebb részekre figyel, hisz Márainál mindinkább visszaszorul a dokumentatív és cselekményesebb részes, mint Thomas Mann-nál vagy Roger Martin du Gard-nál. Előlép és fontossá válik a példázat, a parabola. Már a korabeli kritika is észrevette Márai regényeiben ezt a változást (pl. Szerb Antal a Nyugatban), vagy később Rónay László és Poszler György a mai élet mítoszának ábrázolását. Szegedy-Maszák Mihály is hosszabban elemzi a mítosz és a történetmondás összefonódását. (Vagy: Poszler György: *Magyar város – európai kultúra*. Márai Sándor és Kassa mítosza.) Ezt a nézetet támasztja alá maga az író is, melyet idéz Lőrinczy a Jelvény és jelentés nyitányából, Garren Péter gondolataiból: „Most lassan utaztam; nem úgy, mint a szárnyas hősök az északi mítoszokban, a hír vijjogó parancsára, mert a király vagy a fő sámán beteg. Akkor még mítoszban utaztam. A gép magasan a hegyek és városok fölött repült, s én magam s mindenki, aki hozzám tartozott, fél méterrel a föld felett éltünk, mintegy lebegtünk, elvarázsolt állapotban... Ez volt a mítosz, mert apa haldoklott, és a Mű, a Garrenek műve veszélyben volt. De most már meghalt a sámán, s a Művet elvitte az ördög, az uzsorások és az idegenek, mint Kalb a hárfát. Most a földön utazom...” A következőkben így foglalja össze Lőrinczy Huba Márai *Garrenek*jének lényegét: komplex alkotás, újító és hagyományfolytató, homogén és heterogén, egységes és töredékes, sokszínű tünemény, mindig másként szólva valaminek a végéről. „Az elválás fájdalommal teli alkotás, noha iparkodik leplezni megindultságát. Gyászjelentés A Garrenek műve, nőtalgikus, elégikus-ironikus búcsú egy kultúrától” – állapítja meg Lőrinczy.

A *Garrenek művét* a következőképpen tekinti át: rettenetes aprókról és vásott fiúkról szól a *Zendülőkről* írva; – „Még nincs egészen vége a játéknak...” címmel a *Féltékenyekről*; – „... az apa csak követte a város sorsát...” idézettel az *idegenekről*; – Az esszé, az önéletrajz és a regény határán címmel a *Sértődöttéről* és *A hangról*; – „A műveltség meghalt, a nihil él” – idézettel a *Jelvény és jelentésről*; – „A *Garrenek*ről már mindenképpen múlt időben kell beszélni...” címmel az *Utóhangról* és a *Sereghajtókról*. Az irodalomtörténész munkája – így Lőrinczy Hubáé is – a korábban említett műfaji kérdések elemzésén túl részben abban áll, hogy észrevegye az irodalmi hatásokat, áthallásokat, motívumokat, korrajzot, stílusváltást, szakirodalmat stb. Rónay György egyik szellemes jegyzetében azt fejtegette, hogy az irodalomtörténészek felületes és igaztalan, látszólagos „értékelése” abban követhető nyomon, hogy „mennyi” a lábjegyzet, a hivatkozás, az idézett mű: a „szakirodalom”. Ilyen szempontból olvasva Lőrinczy munkáját, most ne szellemeskedjünk, ne „letározzunk”, ne tegyük „mérlegre” a könyvében idézett szakirodalmat, idézett művek jegyzékét. Igazságtalanság is lenne. Csupán annyit állapítsunk meg, hogy Lőrinczy megkerülhetetlen jó irodalomtörténeti művekre, tanulmányokra utal Szerb Antaltól Rónay Lászlóig. Hivatkozásai indokoltak, idézetei csaknem aforisztikus példamondatok, segítik és előrevizik okfejtését. És a fontos irodalomtörténeti ihletések, párhuzamok, áthallások Cocteau-tól Thomas Mann-ig és Kosztolányiig. Pl. az irodalomtörténész érdekesen veti össze Márai *Zendülő*kjét Cocteau *Vásott kölykök*jével, rokon- és ellentétes motívumokra figyelve. S itt – a *Zendülő*k és a *Vásott kölykök* elemzésekor – hadd utaljunk Lőrinczy Huba különösen, aggályosan pontos, irodalomtörténeti szerénységére és megbízhatóságára: már a korábbi Lőrinczy-kötet, „a személyiségnek lenni a legtöbb...” című Márai-tanulmányok olvasása közben észrevehettük és eredetien pontosra törekvő szándékát észlelhettük: a Márai-idézetek hihetetlen figyelmes pontossággal és adatolással, filológiai segítségnyújtással közelítenek az olvasóhoz (és a kutatóhoz is). „Minden napló menekülés”, írta fel korábbi könyvében, Márairól írva, egy polgár vívódásait nyomon követve a naplókötetekben (és azokban is, amelyek sajátos módon „kimaradtak” és új naplókötettké álltak össze). Lőrinczy az 1945-1957 közötti *Napló*ban, az elválásban, a hazától való eltávolodásban a benne rejlő téboly csíráját is észreveszi, az emigránslet száműzetésének „gyökértelenségét”, rettenetes veszteségeit érzi. Az irodalomtörténészre jellemző, hogy a „fecsegő” irodalomelemzőkkel ellentétben ő mindig határozottan, pontosan idézi Márait, jelzi az oldalszámot. Például Descartes híres mondását átformálja Márai, és ezt írja a naplóban: „Nem gondolkozom, tehát vagyok. Ha gondolkoznék, talán megsemmisülnék.” (81. oldal) S a gyönyörű Márai-idézetek mellett mindig figyel a közelebbi és távolabbi mesterekre, szellemi rokonokra: Thomas Mann-ra, Senecára, Epiktétoszra, Marcus Aureliusra, La Rochefoucauld-ra, Spenglerre, Toynbee-re, Malraux-ra, Renoirra, Manet-ra stb.

Az igényes alkotó, a naplóró Márai hihetetlen módon lerövidítette az egy-egy év leírt élményeit, látszólag könnyedén vált meg a csaknem klasszikus tömörség érdekében a mondat-özön ballasztjától, és „kidobta” szellemi léghajójából a kötetnyi naplóanyagot, s majd később, halála után kerültek elő az „*Ami a Naplóból kimaradt*” anyagai, éveken át. A hihetetlenül igényes író-egyéniség, Márai Sándor kifelé nézve, a nagyvilágot átszűrve önmagán, megborxad, elkeseredik sokszor a polgár „alkonyán”, a tömegek szörnyű hatásán, az elsivárosodó szellemi környezetben, az írók megcsondult felelősségérzetén, tisztességén, az egyéniség „halálán”, és gyakran búcsúzni kényszerül. A maga írói igényességét, erkölcsi tartását gyakran megfogalmazza a politikától való elzárkózásban. („Tapasztalom, hogy minden író annyit veszít írói és erkölcsi súlyából, amennyi az általa kiszorított politikai szerepkör súlya.” *Napló 1945-1957*.) Lőrinczy Huba, amikor Márai Sándor *A Garrenek* művéről ír, valóban okkal, határozottan, megalapozottan a „búcsút”, a „búcsúaszt” emeli ki. Márai életművében és a *Garrenek* életében is jelképes mestermű, a Dóm, a kassai dóm. Búcsúznia kell az írónak a szülőföldtől, a szülővárostól, s amikor a *Garrenek*ben Péter – mint a *Kassai őrvárban* Márai – hazarepül szülővárosába, az emlékeket keresve, mindig búcsúzva: hiszen Kassán másról beszélnek, megváltozott minden a háztól a szökőútig, valami reménytelenséget fedez fel mindenütt. „Mellesleg” azt sem szabad elfelejtenünk, hogy milyen mértékben fonódik össze az író és hőse, mennyi bennük az azonos, rokon, hasonló, változó. Pl. az apja is közel áll Garren Gáborhoz, a „sértődöttség” jellegzetesen visszatérő motívuma Márai magatartásának, hőseinek. A búcsúzás összefügg az „idegenekkel”, az *Egy polgár vallomása*ban apja halálakor Kassát emlegetve búcsúzkodva „Talán e változásba halt bele”, s többször felvillan egy fájó keserű gondolat, sóhaj: „Egy kiséssé mind Trianonba halunk bele”, mondta a haldokló Kosztolányi. Márai és regényhőse mindig búcsúzik a várostól (az „urbs”-tól), a mindent magában foglaló, polgári világtól, ahol a lelkeket is leigázzák, értékeiket elpusztítják, életüket megkeserítik, elorozzák titkukat, munkájukat. Érdekes és fontos Márai és Rilke művének összecsengése, melyből a saját élet és saját halál gondolatát emeli ki többek közt Lőrinczy is. A *Garrenek* – Az idegenekben – tönkremennek, megsemmisülnek („az alázatosan alkotott mű”), az egyes ember, Garren Gábor, mint Kosztolányi Halotti beszédében: „Ilyen az ember. Egyedüli példány. / Nem élt belőle több és most sem él / s mint fán se nő egyforma két levél...” Igen, talán vége Garren Gábornak és művének, de az egyes ember, másik, az új nemzedék így-úgy tovább él, „visszanéző léleként” reménykedik. De megborzonagatja a rádióból üvöltő hang, Hitleré, és elnyom minden más hangot,

talán a „démon” szólal meg ebben a hangban. (Lőrinczy megjegyzi, hogy a hang, mely félreérthetetlenül Adolf Hitleré, nyugtalanságot és idegességet kelt, „balsejtelmeket” ébreszt – Márai könyvében nem jelenik meg a név, Hitler neve.) A búcsú nehéz pillanat, észre kell venni azt, amit elvesztünk, a „verőfényes ősz” nem feledteti a Nyugat alkonyát, az értékek pusztulását (átérezve Spengler és Ortegát), hihetetlenül pontos a pusztuló értékek, a fasiszta kor kórképe (pl. a 108. oldalon pontos oldalszámokat idézve „rendszerezhetnénk” ezt a kórképet: „parancsszavak”, „zsidógyűlölet”, „hódításvágy” stb.) Fájón emelkedik fejezetcímmé ez a sor: „A műveltség meghalt, a nihil él”. Befejezésképpen többször felmerülhet a kérdés, hogy mi volt a Garrenek műve? Lőrinczy Huba jól foglalja össze: a városépítés, a polgári kultúra ápolása, az egyéniség kultuszának őrzése, „élni és különbözni talán nagyobb vállalkozás, mint alkotni. Ez a végső szerep.” (Márai) Amikor az idős Márai újraolvasta a *Garre*ket, a polgári életformákon való „démonikus áttörésről” ír, és meglepődve veszi észre a mű „időszerűségét”: a Város és a Mű, az emberszabású civilizáció elpusztítását, a „konzumnihil” hódítását. Napjainkban Magyarországon és Olaszországban s egyebütt hódít Márai Sándor életműve, értékőrzése, egyéniség-kultusza, bölcsessége. S minden „modernséggel”, Internettel, irodalmi divattal ellentétben a következőre is figyelmeztet: „Életre-halálra olvasni, mert ez a legnagyobb, az emberi ajándék.” (*Szombathely, 1998*)

Szathmári István

Hány nyelv van a világon?

A világ nyelvei című lexikonról

1. „Dél-Afrikában is ünneplik a millenniumot” címen cikket olvastam a Magyar Nemzet 1999. június 19-i számában. A cikk arról szól, hogy Hámosi József, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának vezetője Pretoriában kétoldali kulturális munkatervet készített elő, és hogy az ott élő magyarok szervezésében meg fogják ünnepelni a mi millenniumunkat. Aztán többek között azt is olvashatjuk, hogy a Dél-afrikai Köztársaság lakói „tucatnyi nyelvet beszélnek, irodalmi műveik angol, afrikaans és főleg zulu és xhosa nyelven születnek”.

Kérdés, milyen nyelv az az afrikaans, a zulu és a xhosa, egyáltalán hogy kell kiejteni a nevüket. Nos, az Új Magyar Lexikonban egyiket sem találjuk meg. De viszonylag részletesen tájékozódhatunk róluk „A világ nyelvei” című, az Akadémiai Kiadó gondozásában ez évben megjelent impozáns lexikonban (főszerkesztő: Fodor István, 1700 lap). Innen megtudjuk, hogy az afrikaans (kiejtése: afrikánsz, jelentése: afrikai) Németalföldről, Hollandiából a gyarmatosítások korában, pontosabban 1652-től Dél-Afrikába települt buroknak a nyelve, és hogy ez a déli germán nyelvek csoportjába tartozik. Megtaláljuk itt aztán e nyelv részletes leírását, a történetét és azt is, hogy most hányan beszélik. A zulu meg a bantu nyelvek délkeleti csoportjába tartozik, a Dél-afrikai Köztársaság egyik nemzeti és hivatalos nyelve 1996 óta. Hétmillióan beszélik. Ez esetben is megtalálható a nyelv leírása. A xhosa (magyarul a xosza kiejtés elfogadható) szintén a bantu nyelvek délkeleti csoportjának a része. Ugyancsak egyik nemzeti és hivatalos nyelve 1996 óta a Dél-afrikai Köztársaságnak. Erről is sok mindent megtudhatunk a lexikonból.

De felmerülhet – éppen Bács-Kiskun megyében – az a kérdés, hogy milyen volt a kunok nyelve, mikor szűnt meg létezni, és milyen szavak maradtak meg utána. Vagy Kecskeméten hagyomány van az eszperantónak, így kérdezhetnénk: mi jellemzi ezt a nyelvet, mennyire van elterjedve, hogyan fejlődik, pontosabban hogyan fejleszti. Aztán mostanában többen megpróbálkoznak – persze furszállható módon – nyelvünket a sumérral, sőt a japánnal és más nyelvekkel kapcsolatba hozni. Akkor viszont előtöl a kérdés, milyen nyelv volt egyáltalán a sumér, és milyen nyelv a japán. És arra is kíváncsi lehet valaki, hogy egyáltalán hány nyelv van a világon.

Nos, ezekre és számtalan más hasonló kérdésre gyors választ kapunk az említett lexikonból.

2. De vajon miért merülnek fel mostanában sokkal nagyobb mértékben efféle kérdések a nagyközönség körében is? Röviden ezt válaszolhatjuk: egyszerűen azért, mert a technika szinte felmérhetetlen eredményei következtében – mondhatnánk – összeszűkült Földünk, megkisebbedett a világ. Hiszen repülővel órák alatt elérhető a Föld bármelyik pontja, és a turizmus keretében az emberek bejárják csaknem az egész világot. Sőt, ki sem kell otthonról mozdulni, a televízió révén „élőben” látjuk az egzotikus vidékeket, az Öböl-háborút: mindent. Továbbá az Internet révén kapcsolatba kerülhetünk távoli földrészekkel, az ottani lakosokkal, az egész világgal.

Csoda-e hát, hogy az embereket érdekli más népeknek, népcsoportoknak, embereknek a nyelve is, amely egyáltalán lehetővé teszi a velük való érintkezést, a róluk szóló ismeretek megszerzését és így tovább.

3. Hogy a világ nyelvei iránt való fokozott érdeklődést alapjaiban megérthessük, minden bizonnyal érdemes lesz legalább röviden szólni a nyelvnek, ennek a valójában isteni csodának, emberi mivoltunk talán legfőbb jellemzőjének a jelentőségéről, fő sajátosságairól, eddigi kutatásának a legkiemelkedőbb eredményeiről és közben az anyanyelv fontosságáról.

A nyelv egy tudományos meghatározás szerint jeleknek, jelszerű és jelszerűtlen kapcsolatoknak tagolt emberi hangokkal megvalósuló rendszerhálózata, amely társadalomban keletkezett, és a gondolkodással párhuzamosan fejlődött, az emberi közösség kollektív tudatában él, és az emberek társas érintkezését szolgálja. A nyelv ilyenformán az emberi társadalom terméke és egyúttal működési feltétele.

Bárczi Géza, a két évtizede elhunyt európai hírv professzor egyszerűbben, már-már költői stílusban így ír ugyanerről: „Az emberi elme nagyszerű alkotásai között aligha van még egy, mely alapvető fontosságban vetekedhetné a nyelvvel... A tagolt, hajlékony emberi nyelv az emberiség legnagyobb vívmánya, melyet mai változataiban a nemzedékek végeláthatatlan sorainak állandó erőfeszítése teremtett meg: olyan eszköz, melyet sohasem tudunk nélkülözni, s amely az embert attól fogva, hogy zsenge korában eszmélni kezd, egész életét át kíséri és szolgálja. S »a nyelv« mindenki számára elsősorban az anyanyelv. Idegen nyelvet meg lehet tanulni, sőt esetleg kivételesen igen jól is lehet tudni, de szinte sohasem úgy, mint az anyanyelvet, melynek minden elemét ezer meg ezer emlék színezi és tölti meg tartalommal, mely egész nevelkedésünket, fejlődésünket kíséri, sőt bizonyos fokig gondolkodásunk formáit is meghatározza.” (A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó. Budapest, 1963. 5–6.)

Mindehhez hozzátehetjük még a következőket. A nyelv a műveltség viszonylagosan alacsony fokán – mondjuk, nálunk a honfoglalás táján – természetes valami, mint például az éltető levegő, amellyel nem szükséges különösebben foglalkozni. De amint különböző (politikai, gazdasági, társadalmi stb.) okok folytán magasabb műveltség kívántatik – nálunk például már Szent István korában és különösen utána, a ma felé haladva –, a nyelvnek ezt is ki kell szolgálnia, egészen addig, hogy később az igényes irodalmi és köznyelvnek, továbbá a tudományoknak, a szépirodalomnak stb. is méltó eszköze lehessen. Ezért, röviden szólva, az illető nyelvet mintegy fel kell fedezni, meg kell ismerni, származását, rokonságát fel kell deríteni, szótárak és nyelvtanok stb. segítségével le kell írni, sőt minden tekintetben kiművelni, és közben természetszerűleg meg is kell tanítani, elsősorban a mindenkori ifjúságnak.

Íme, a nyelvek fejlődésének az útja a természetes állapottól a kisebb-nagyobb mérvű kiműveltségig, amelyet lényegében mindegyik előbb-utóbb végigjár, és amelynek eredményeit ismernünk kell ahhoz, hogy a legfontosabbakat meg tudjuk az egyes nyelvekről.

4. Impozáns mű „A világ nyelvei” című kötet, a maga 1700 lapjával, sötét színű, kemény fedelével, amelyen bemélyített betűkkel a cím szerepel angol, német, kínai és egyéb nyelveken, és drapp színű, esztétikus borítójával, amelyen szintén ott található a cím a legkülönbözőbb nyelveken.

A lexikon főszerkesztője az általános nyelvészetben és – különösen – az afrikai nyelvek kutatásában járatos nyelvtudós: Fodor István. A címszavak kidolgozásában 58 – jobbra magyar – szerző, mondhatnánk: speciális szakember és 6 szintén kiváló szakszerkesztő vett részt.

A világ nyelvei című munka főcélja a nyelv és a nyelvi jellemzők, a nyelvi jelenségek bemutatása. Más szóval: lényeges ismereteket adni a szakemberek és az érdeklődő nagyközönség számára.

Két részből áll: az első (terjedelmesebb, 1570 oldalas) rész 764 szócikkben ábécérendben tárgyalja a fontosabb nyelveket,

nyelvcsaládokat és nyelvcsoportokat. A második, „A világ nyelveinek mutatója“ (1571-1635) című rész több mint 6000 nyelvet sorol fel röviden (beleértve az első részben tárgyaltaakat is), szintén ábécérendben. A lexikon a „Függelék“ (1639-1699) sok hasznos tájékoztatójával zárul.

5. „A világ nyelvei“ az első ilyen jellegű magyar nyelvű kiadvány (az Antal László, Csongor Barnabás és Fodor István szerkesztésében 1970-ben megjelent hasonló című munka más beosztású és jóval kevesebb információt nyújt). Lássuk, miről tájékoztatnak az első rész szócikkei, a második rész mutatója és a Függelék.

Az egyes szócikkek tartalmazzák a kérdéses nyelv nevét, névváltozatait (a fontosabbak esetében a név eredetét is), a nyelv genetikai hovatartozását és rokoni kapcsolatait, a fontosabb nyelvjárásokat, a beszélők földrajzi helyét és számát, a nyelv típusát és szerkezeti jellemzését, a nyelv státuszát (államnyelv, nemzeti, törzsi nyelv stb.), rövid történetét (az első nyelvmlékek stb.), kulturális vonatkozásait (írásrendszer; irodalmi emlék; nyelvészek; költők, írók), végül a nyelvvel foglalkozó legfontosabb forrásmunkák jegyzékét. A nyelvcsaládokat tárgyaló cikkek – mutatis mutandis – hasonló adatokat sorakoztatnak fel, csak az illető nyelvcsaláddal kapcsolatban.

Természetesen a szerzőknek több elvi problémával meg kellett küzdeniük. Ilyenek többek között: nyelv és nyelvjárás szétválasztása, a genetikai hovatartozás, illetve a nyelvtípus megállapítása. Bizonyos nyelvek feldolgozatlansága ismét más nehézségeket okozott.

A második résznek, a „Mutató“-nak a címszavai – mint már jeleztem – rövidek: az illető nyelv nevére és névváltozataira, a beszélők számára és földrajzi helyére, valamint a nyelv rokonságának megjelölésére korlátozódnak.

A „Függelék“ című rész hasznosan egészíti ki, illetve világítja meg az első két részben leírtakat. Itt találjuk a Nemzetközi Fonetikai Átírási Rendszert (APh), a nyelvészeti szakkifejezések rövid magyarozatát, példákkal (pl. mi az ablaut, a csettintő hang, az ergativus, a flektáló nyelv stb.), a genetikai táblázatokat (a szudáni, az ausztrónéz stb. nyelvekről), az írásrendszereket (a főníciai, az indiai eredetű írások, a runák, a kínai írás kialakulását szemléltető táblázatok).

6. Hogy a lexikon gyakorlati megoldásaiba is bepillanthassunk, lássunk izelítől néhány példát.

Mit tudunk meg például a *kun nyelvről* (795-797)? A következőket: kihalt török nyelv, e nyelvek kipcsak ágához tartozott. A kun nép is török eredetű. Ugyanúgy a 'sárgás, szőke, fakó' jelentésű török *qu* melléknévből származik, mint a kunok másik neve: a latin *Cumani*, óorosz *kumane* stb. 'kunok' értelemben. A névadás indítéka a kunok haj- vagy arcszíne lehetett. – A kunok a X. század második felében a Huang-ho folyó mellékén éltek. Innen a kitajok szorították őket Délnyugat-Szibériába, itt hozták létre a kun-kipcsak törzsszövetséget, amely a XIII. század elejéig állt fenn, s kiterjedt az Aral-tó és az Al-Duna közé eső területre. Közben a főáguk a délorosz sztyeppéken jelentős politikai tényezővé vált. Számos rablóhadjáratot indított a kijevi nagyfejedelemség, Lengyelország és Bizánc ellen. A XIII. század elején a mongolok ellen a kijevi fejedelemség mellé álltak, de 1223-ban a kun-orosz seregek súlyos vereséget szenvedtek, ennek következtében a kunok felmorzsolódtak, sokan beolvadtak a környező népekbe. De jelentős tömegeik nyugat felé menekültek, s Cumaniaiban, a későbbi Besszarábiában és Moldovában fontos szerepet játszottak a középkor folyamán. Ugyancsak nagy számban költöztek Magyarországra 1239-ben, de Kuten fejedelmüknek 1241-ben történt meggyilkolása miatt kivonultak az országból. A tatárjárás után – mint ismeretes – IV. Béla visszahívta őket, főként a Duna-Tisza közén, a Tisza, a Körös és a Maros mellékén telepedtek le. Egyes csoportjaik később is jöttek hozzánk, az utolsó Mátyás király idejében, ezek Buda környékén és a Csepel-szigeten találtak otthonra. 1279-ben IV. (Kun) Lászlótól külön szabadságjogokat kaptak. E kiváltságaik lényegében megmaradtak 1876-ig. Hét nemzetségük hét széké aláakult. Főkapitányuk és legfőbb bírójuk a nádor volt.

Anyanyelvüket a XIV-XV. századig őrizték még. A magyar népbe való beolvadásukat a török hódoltság és a reformáció is elősegítette. (A Földrajzi nevek etimológiai szótára alapján teszem hozzá, hogy a kunoktól lakott nagy kiterjedésű Duna-Tisza közti terület Mohács után elnéptelenedett, és sokkal kevesebb lakott helységről állhatott, mint a tiszántúli Nagykunság, amely Mohács után sem néptelenedett el. Ez magyarozhatja a Kiskunság *Kis-* előtagját.)

A kun nyelvmlékek közül irodalmi értéket is képvisel a több részből álló „Codex Cumanicus“, amelyet olasz, német és más ajkú szerzetesek és világi személyek írtak a XIV. század első évtizedeiben a Krím-félszigeten élő kipcsak-török népek körében. Első része latin-perzsa szójegyzék, a második rész latinból fordított vallásos szövegeket (evangéliumok, prédikációk, imák, himnuszok stb.), kun-kipcsak grammatikai vázlatokat, találós kérdéseket stb. tartalmaz. A kódexet a velencei Szent Márk templomban őrzik. A kódex kun anyaga nem egységes, és nyelvjárási sajátosságokat is tükröz. A nyelv hangtani és alaktani jellemzőit, a név- és igeragozást a lexikon példák illusztrálásával tárgyalja.

A magyarországi legfontosabb idevágó nyelvmélek a Kun Miatyánk, amelynek eredeti szövege valószínűleg a XVI. században keletkezett, és a magyar nyelvű (református) miatyánk pontos fordítása. Sok példányban került elő, erősen torzult formában; a legrégebb lejegyzés 1745-ből való. (Csak zárójelben utalok arra, hogy pátriában, Kisújszálláson a két háború között még Imre István bátyám minden hétfőn elmondta a Kun Miatyánkot a 48-as kaszinóban Kossuth apánk képe alatt az ott egybegyűlteknek.)

A kun nyelvmlékek közé tartoznak továbbá az ún. halasi ének, az asztali áldás, valamint különböző köszönési és köszöntési formák. Összegyűjtésre várnak viszont a még fellelhető gyerekmondókák, kiolvasóversek, játékszók és a kun eredetű települések határrésznevei. A lexikon felsorol kun-besenyő eredetű közszavakat (pl. csősz, hurok, kalauz, kalóz, komondor stb.), tájszavakat (pl. árkanypányva, boza 'sörféle', csanak 'fa merítőedény' stb.), helyneveket (pl. Balmazújváros, Csengele, Karcag, Orgovány, Törtel stb.), családneveket (pl. Csőreg, Karakas, Karacson, Szokor stb.) és keresztnéveket (pl. Édua, Kötöny, Oszlár stb.). Végül megemlíti a kun-besenyő jövevényszavakkal foglalkozó nyelvészek nevét, illetve megadja a szakirodalmat 22 mű, illetve tanulmány felsorakoztatásával.

A második részből is hozok egy példát: „Kok-borok, tripuri IV tibeti-burmai, India, Banglades“ (1607). Ez azt jelenti, hogy az illető nyelv neve „kok-borok“ és „tripuri“, a beszélők száma százezer és egymillió között van, továbbá Indiában és Bangladesben beszélik.

Hogy milyen hasznos a nyelvészeti szakkifejezések című összeállítás, annak igazolására idézem, mit ír a lexikon a „ragozó, agglutináló nyelv“ magyarozataként (1671): „a nyelvtani viszonyítás és a szóképzés főképp toldalékokkal, tehát szintetikus eszközökkel történik, pl. a magyarban *el-vál-aszt-hat-atlan-ok-nak*, ugyanez finnül: *ero-tta-ma-ttoma-i-ille*; a világ nyelveinek jó egyharmada ebbe a típusba tartozik“.

7. Végül felelnem illik a címben általam feltett kérdésre: hány nyelv van a világon? A lexikon alapján azt mondhatjuk (1575), hogy számuk 7000 és 7300 között lehet. A világirodalmi lexikon 1984-ben (9:468) ezt írja a „nyelv“ címszó alatt: „Az emberi nyelvet szokatlan változatosság jellemzi térben és időben egyaránt. A legújabb szakirodalmi adatok szerint napjainkban a beszélt nyelvek száma 5000 és 8000 között ingadozik. E »pontatlanság« legfőbb oka az, hogy a világ jelentős részén még mindig nincs megbízható leltár és leírás a honi nyelvekről. Hetven olyan nyelv van, melyet ötmilliónál több, és tizenhat, amelyet ötvenmilliónál több ember beszél. Másfél ezerre tehető azoknak a nyelveknek a száma, amelyekről még nem sikerült egyértelműen eldönteni, hogy önálló nyelvek-e, vagy pedig csak valamely nyelv nyelvjárási.“ A teljesség kedvéért még megjegyzem, hogy nyelvünk, a magyar nyelv a világ nyelveinek a sorában körülbelül a negyvenedik, a hatvanhét európai nyelv sorában pedig a tizenkettedik helyen áll.

Tehát a nagy nyelvek utáni középszóban foglal helyet.

8. Mindent összefoglalva „A világ nyelvei“ című lexikon igen eredményes munka, nem véletlenül nyilvánította tankönyvvé az Oktatási Minisztérium. Még egyszer hangsúlyozom: szakember, tanár, diák és minden érdeklődő haszonnal forgathatja. (*Akadémia Kiadó, 1999*)

Már megint (még mindig) vízügyek

(Sárándi József: Korvégkezdeim)

Sárándi József nem bánja, hogy *Korvégkezdeim* címmel megjelent írásai – melyeket könyve egyik fejezetében kispóráznak nevez – nem állnak össze regénnyé. Gondolom, azért nem bánja, mert valamiképpen mégis összeállnak: összetartja őket a személyesség, az önéletrajzi jelleg, és az, ami csak nyomokban van jelen a könyvben: hogy a versírás háttérül szolgáló gondolati és életanyagot használta föl sokféle műfajjal kokettáló írásaiban. Az egyik publicisztika az állampolgárt alattvalóvá alázó közéleti stílus ellen. A másik újságtárca a kerítésen kívül nevelgetett gyümölcsfák védelmében. A harmadik kiállítás megnyitóját annak a Balla András fotóművésznek a képeihez, aki terepszínű deszantosruhában fényképezte le a könyv hátsó borítóján látható szerzőt, dzsungelharcnak stilizálva így az író közéleti küzdelmeit. A negyedik nekrológból kifejlesztett pályakép Farkas János „néptanító tanár úrról” – a szokatlan elnevezés a szerző demokratikus pedagógusszemléletére vall. Az ötödik levelezés és – rendhagyó módon – eredményes küzdelem a vízügyi hivatallal. Az ötödik pályatársi ajánlás egy vele rokon lelkű induló költő verseihez. A hatodik beszámoló Huszárik Zoltán és Dobai Péter leányvári látogatásáról. A hetedik élményrögzítés egy villámlátogatásról a szexpiacra. A nyolcadik helyzetjelentés a tarthatatlan pestkörnyéki tömegközlekedésről. A kilencedik megemlékezés Csengery Dénesről, aki példásan emberséges hangú jellemzést írt a szerzőnek egy főiskolai leányhallgatóról, akinek Sárándi udvarolni kívánt. (Vajon mi lett vele?) A tizedik mértéktartóan megírt naplójegyzet egy olyasféle élethelyzetről, amelyet Arthur Miller *Gyújtópont* című kisregényének lincskörülményeihez hasonlíthatunk. (Mértéktartó, mert nem tart számat a mártíromságra és nem tart kezében fegyverként baseball-ütőt vagy teniszrakettet.) A tizenegyedikben arról tudósít, hogy mit jelentenek neki a könyvek, a jó ifjúsági regények (például Verne) meg a magyar és a világirodalom klasszikusai. A tizenkettedikben földézi a kirobbanóan tehetséges Páskándi Géza és a számomra is boldog emlékeztető Száraz György, Nagy László alakját. A tizenharmadikban folyóiratszerkesztői múltjából villant föl mások által és több szempontból is megemlégetett képeket. És így tovább.

Nem baj, hogy nem regény ez, inkább előkészület lehetne egy jó életregényhez, amely így, vázlatos alakban is érdekesebb, mint egy csomó regénynek föltüntetett identitáskeresés, amely nem vezet sehova. Pedig az, amit fontoska módon ilyen pszichológizáló szóval illettem, nem idegen Sáránditól. Ő is önmagát keresi minden lapon, ő is elég sokat „lelkizik”, és hol alul-, hol pedig túlértékeli magát. Ehhez képest meglepően sok valódi értéket mutat föl, miközben árva mivoltában eredetét nyomozza, kiegészítő felét keresi a nőkben, szövetségeseket kutat és talál, majd veszít el a tetőfedő szakmában, az irodalmi és művészeti életben, különböző okokból nehezen közzölhető írásait publikálni szeretné, és kitartóan, de az önsorsrontás hendikepjével nehezítve útját, kergeti a hírnevet, a dicsőséget. Mert mindez együtt van írásaiban: a deviancia tüneteit derűs önmegbocsátással, de szépítgetés nélkül vállalva áll előttünk mint magányos közéleti ember, félig Csengery Dénes, félig Ladányi Mihály utódaként, de – szívből remélem – szerencsésebb kimenetellel.

Ezekkel a nevekkkel nem akarván őt beszorítani valamilyen skatulyába, egy harmadik elődjét is szeretném fölemlegetni. A harmadik előd nem más, mint Illyés Gyula, akinek egykori népszerűsége – főként irodalmi berkekben – mostanában mintha alábbhagyott volna. Különösen azé az Illyés Gyuláé, akinek egy mondását mostanában többször emlegetik gúnyosan, mint példaképnek járó tisztelettel. A mondás – mely több változatban is leíródott Illyés tollával, illetve elhangzott az elektronikus sajtóban – lényegében úgy hangzik, hogy nálunk, Magyarországon a vízügyi dolgokért is a költők felelnek. Poéngyártó zsummaliszták és mafla epigonköltők inyenckedésének tárgya lett ez a mondás. Tréfákkal bizonyítják, hogy az írók dolga nem a sokszor tehetetlennek bizonyuló vízügyi hivatal átvállalása, hanem jó írásművek alkotása. (Van, akinek van képe hozzátenni jelezve, hogy meddig terjed a szellemi hatásköre: no és persze az alany és az állítmány egyeztetése. Mintha nem Illyés írásaiból kellene időnként magánvizsgát tennie ezen a téren is, hogy szó ne érje a ház elejét.)

Sárándi elmondhatja, hogy – idegeit nem kímélve – évekkel sikerült meggyorsítania írásaival a leányvári vízügyek rendezését. Vajon hány író művei váltak ilyen eredményesen „anyagierővé”? –, hogy kissé divatjamúlt szóval fejezzem ki magam. S mindjárt hozzáteszem: az új divatok idején miért mindig a jót számúzik a régiből? Miért a közéleti bátorságot, a ténylegesen kockázatvállaló és közhasznú felszólamlást, cselekvést? Miért kell a keservesen kiharcolt vagy kibőjtölt demokráciát naponta besározni? Bárhogy ágál, nem demokrata az, aki közhasznú írói törekvéseket akár a magas esztétika, akár a szerepértelmezés címén akar semmissé nyilvánítani.

Sárándi minden írói és mentalitásbeli gyöngéjével együtt demokrata, a szó igaz értelmében. A szó igaz értelme tudniillik az, hogy a hatalomnál százaszor inkább tiszteli embertársait, és ugyanennyiszor jobban a szellemi értékeket. Kétségtelen: vannak olyan anarchisztikus megnyilvánulásai, amelyek önmagukban nem jelentenek értékeket, sőt saját, jól meggondolt törekvéseit is inkább aláaknázza velük, mint segíti – például amikor felülteti valamelyik hivatalt (bolond lennék megmondani, melyiket –, még hogy rám hivatkozva rázhassák le majd egy fontos közügyben kezdeményezett újabb akciója alkalmával!). Ez jobb, mint amikor valamelyik elődje úgy perelt a száraz lábbal használható és pormentes járdáért, hogy nemcsak a föltétlen publicitást várta el, hanem egyszerre tartott igényt az önfeláldozásért járó mártírkoszorúra és arra, hogy az általa megbírált intézmény terjessze föl kormánykitüntetésre. Sárándiban talán az tetszik legjobban, hogy bár – mint minden ép érzésű költő – ő is szeretné, ha szeretnénk, azért van, amit ennél is fontosabbnak tart, és ezért képes elviselni, ha kell, a magánosságot. Van, amikor a sokasággal együtt, és van, amikor a sokaság ellenére kell szót emelni a közügyekért. Nem árt újra és újra, mindenféle helyzetben tisztázni, hogy mi az a demokrácia. Kívánom neki, hogy az ő számára se váljon kényelmetlenné az igazmondás demokráciája, ha például verseinek némely erőltetetten groteszkesített szójátékát vagy más gyöngeségét szóvá teszem. Prózája bizonyítja, hogy nincs híjával a hiteles és plasztikus írói kifejezőerőnek –, annak az istenáldotta képességnek, hogy mondataiba lelket leheljen. (*Mágus Kiadó*)

Alföldy Jenő